

Ana Dajić
*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet u Beogradu*

O „ESTETICI SOCIJALISTIČKOG STANA” DESET GODINA POSLE: BIOGRAFIJA JEDNOG ISTRAŽIVANJA

Apstrakt: U ovom radu predstavljam rezultate istraživanja o karakteristikama enterijera domaćeg stambenog prostora za vreme socijalizma i ulozi potrošnje u procesu njegovog oblikovanja, sprovedenog za potrebe diplomskog rada 2014. godine. Pažnja je usmerena na proučavanje estetike enterijera stanova tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, na primeru stambene zgrade u Beogradu, na Sajmu, sagrađene 1963. godine. Tokom istraživanja, služila sam se metodom koji je podrazumevao upotrebu dubinskih intervjuova sa ispitanicima putem standardizovanog upitnika i neformalnih razgovora, a fotografije koje su ispitanici priložili pomogle su da se vernije prikažu njihova sećanja. Cilj rada je da se utvrde i opišu estetske odlike domaćeg prostora u socijalizmu, u teorijskom kontekstu studija potrošnje, materijalne kulture i socijalizma. Takođe se ukazuje na velike promene u urbanističkom pejzažu ovog dela grada, koji postaje poprište intenzivne džentrifikacije kroz projekat „Beograd na vodi”, a što kao potencijalni ishod ima postepeno potiskivanje i brisanje okolnog urbanog prostora, tj. toponima koji imaju važnu identitetsku ulogu i koji, od izgradnje ove zgrade, čine i estetiku životnog okoliša stanara.

Ključne reči: estetika socijalističkog stana, kultura stanovanja, materijalna kultura doma, potrošnja, ukus, identitet, socijalizam

Pre tačno deset godina, za potrebe pisanja diplomskog rada, sprovela sam istraživanje čiji će rezultati, u suženom obliku, biti predstavljeni na stranicama koje slede. Istraživanje je bilo posvećeno estetskim odlikama domaćeg prostora u socijalizmu, teorijski je kontekstualizovano u okviru studija potrošnje, materijalne kulture i socijalizma, a izvedeno je kroz studiju slučaja jedne zgrade na Sajmu, izgrađene 1963. godine. Pomenuti decenijski period, ispostavlja se, do-

bar je (vremenski) okvir kroz koji možemo da sagledamo brojne promene koje su se desile kako na društvenom, političkom, urbanom, tako i na ličnom planu. U međuvremenu, neki drugi vetrovi usmerili su moj poslovni put. Pritisnuta je duža pauza na naučno-istraživački rad, ali ta iskra i želja za pisanjem nije prestala da sija. Baš kao ni razmišljanje o ovoj temi koje se, s godinama, naslonilo na stalno otvoren, opominjući „prozor” u umu i na elektronskim ekranima na kojima svakodnevno iskrsavaju vesti o preinačavanju urbanog tkiva, gradskih prostora, stila življenja, organizovanja i uređivanja stambenih prostora, te pripadajućoj arhitekturi čiji senzibilitet nalikuje na dete željno pažnje koje neprestano maše i viče, „pogledaj me, tu sam!”

Društveni, politički i urbani procesi nezaustavljivo transformišu gradski, ali i zakonski pejzaž, ciljanim brisanjem kako zelenih površina, tako i „starih” urbanih prostora koji dobijaju neke nove fasade, konstrukcije i namene. Tekuća stambena groznica kojoj svedočimo, proistekla iz potreba krupnog kapitala, a ne potreba grada i njegovih stanovnika, dovela je u pitanje i odnos prema nasleđu, posebno arhitektonskom, koje se sve više sagledava i tretira gotovo isključivo kroz prizmu profita, čime vešto potiskuje „kulturu sećanja” i pretače je u „kulturu zaborava”. Zajednički prostori u sve većoj meri prisvajaju se za privatne poduhvate, koji od gradova stvaraju ambijente neudobne za „obične” građane.¹

U tom rapidnom procesu džentrifikacije, prostor na obodima Beogradskog sajma pretrpeo je i nastavlja da trpi najvidljivije promene. Područje od 90 hektara koje se duž reke Save prostire od Brankovog do Novog železničkog mosta, poznat pod nazivom Beograd na vodi, prerastao je u tzv. projekat od nacionalnog značaja čije se proširenje planira u narednim godinama na dodatnih 327 hektara. To proširenje zahvatiće u celosti prostor Beogradskog sajma, i svoj put dalje nastaviti ka Adi, opštini Čukarica i Novom Beogradu.² Raskršćavanje prostora za dalje stambeno-poslovne podvige i krajolike, učiniće da Sajam, kompleks sa nespornim kulturno-istorijskim značajem, izuzev Hale 1 koja je pod statusom zaštite, bude pretvoren u prah i pepeo. Arhiva stranice *gradnja.rs* ukazala mi je da je još 2014. godine, tokom sprovođenja mog istraživanja, napisano mnoštvo članaka koji su, poput opomene, najavljivali ovakve planove čija je realizacija tada delovala nezamislivo.³

U trenucima dokolice, posebnu pažnju posvetila sam gledanju serijala „Betonski spavači”⁴, te „Moderna vremena”⁵ koji su me inspirisali da ponovo pročitam svoj tekst. To „novo” čitanje iskristalisalo je brojne ideje za ponovni izla-

1 Više na: <https://ministarstvoprostora.org/> i <https://pravonagrad.org/> i <http://aas.org.rs/>

2 <https://www.gradnja.rs/na-horizontu-sirenje-beograda-na-vodi-i-aktiviranje-cukarice/>

3 <https://www.gradnja.rs/tag/beograd-na-vodi/>

4 [https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_\(2016.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_(2016.)) Hrvatska dokumentarna serija posvećena modernoj arhitekturi kako na području Hrvatske, tako i na području bivše Jugoslavije koja kroz četiri tematska bloka razmatra pitanja arhitekture turističkih objekata, spomeničkih, komemorativnih i post-industrijskih objekata, te ambicijama za dalju budućnost njihovih neizvesnih sudbina.

5 <https://hrt.prikazuje.hrt.hr/hrt1/moderna-vremena-0-11166753> Hrvatska dokumentarna serija „Moderna vremena, oblikovanje u Hrvatskoj” prikazuje razvoj hrvatskog i jugoslovenskog dizajna od pedesetih godina prošlog veka do današnjih dana.

zak na teren, iniciralo nekolicinu novih kućnih poseta, i ukazalo na potencijal da se okviri istraživanja prošire. Međutim, promena karaktera samog kraja, kao i demografija zgrade je uticala na činjenicu da ta željena „dopuna” istraživanja nije sasvim moguća. Brojne „starosedeoce” zamenili su podstanari, a čak više od 75 procenata mojih ispitanika više nije među živima. Sa njima, nepovratno je otišlo sećanje na neko drugo vreme, emocije i sisteme vrednosti.

Stoga, potreba da se ovaj rad još jednom „zapiše” i tek sada objavi, uz neizbežnu rekontekstualizaciju – proširivanje okvira interpretacije u skladu sa protokom vremena – proistekla je kako iz ličnog poriva da se istorija jednog vremena jasnije ucrtta, tako i iz žudnje za čitanjem i sprovođenjem što više preko potrebnih istraživanja i tekstova na slične teme, u lokalnim kontekstima. Od trenutka pisanja ovog rada, u okvirima svetske i domaće antropologije, ali i multidisciplinarnih istraživanja, primetan je porast literature i novog interesovanja ne samo za materijalnu kulturu doma, etnografiju prostora, arhitektonskog, gradskog i industrijskog nasleđa, već i kulturu stanovanja (više u, Borm 2017, Alfirević, Simonović-Alfirević 2018, Backović 2019, Bogdanović 2019, Mrduljaš 2020, Pink S, Leder Mackley K, Morošanu R, Mitchell V, Bhamra T 2020, Mitrović 2021, Nikolić 2023, Radović 2023, Dukanac 2023). Ta nova, dopunjena čitanja svakako bi pomogla da, ukoliko bi se produbilo, modifikovalo, preciznije usmerilo, ovo istraživanje dalje teče u metodološki izazovnijem i terenski pronicljivijem pravcu. Ali čak i ovako, u svom originalnom obliku, istorijski karakter materijala nije izgubio na vredostojnosti, dok je vrednost usmenih kazivanja još dragocenija, s obzirom na sve manji broj savremenika epohe o kojoj istraživanje govori. S druge strane, protok vremena od originalnog istraživanja do danas je mnoge teme, pitanja i probleme koji su u njemu otvoreni i analizirani stavio u dužu vremensku perspektivu, i omogućio njihovo sagledavanje iz (njihove) budućnosti, kao i pravce narednih istraživanja. Jedan od pravaca svakako bi se odnosio na pitanja doma i stambenog prava koje je za moje ispitanike imalo prefiks zagarantovanosti i sigurnosti, dok je za mnoge danas uglavnom sa prefiksom neizvesnosti i privremenosti.⁶ Podstanarska kultura i skućavanje u okviru privremenih domova sve je češća i prisutnija praksa i u ovoj zgradi, a izvestan procenat stanova stavljen je i na tržište nekretnina, čime je u poslednjih deset godina zabeležen i nemali broj kupaca „autsajdera” koji su, zbog manjka želje za integracijom, u zgradu uneli „osećaj stranog tela”, kako kaže jedna od komšinica. Pa ipak, veliki procenat stanovnika zgrade i dalje čine „starosedeoce” i njihovi potomci, a ovi novi, mešoviti istraživački uzorci mogli bi dati zanimljive odgovore na percipiranje domaćeg prostora u savremenoj Srbiji, prakse njegovog uređenja, njegov materijalni i simbolički aspekt, odnosno na to kako se u njega upisuju lični, a kako kolektivni identiteti, te kako infrastruktura i urbani pejzaži koji domaći prostor okružuju, takođe služe kao presudni faktor za izbor, a potom i građenje pejzaža samog doma. Sveproživljajuća intenzivna džentrifikacija na prostoru ovog dela grada, sve intenzivnije

6 <https://ministarstvoprostora.org/stanovanje/>

utiče na percipiranje kraja koji postaje obeležje nove elite. To novo okruženje trajno će izmeniti kako toponime, dosadašnji životni okoliš, te zakloniti vizure iz stanova pozicioniranih ka reci, Adi i Kalemegdanu.

Materijalna kultura i društveni ukus

Istraživanje materijalne kulture se može najšire definisati kao proučavanje odnosa između ljudi i stvari u različitim prostornim i vremenskim kontekstima (Miller and Tilley 1996, 1). Najopštije, „može se reći da se materijalna kultura sastoji od fizičkih objekata koji omogućavaju uvid u socio-kulturni sistem i ljudsko ponašanje” (Parezo 1996, 745). Na isti način kako ljudi uređuju predmete, ti predmeti mogu da „uređuju” njih (Miller 1994). Domaći mikrokosmos je mesto gde se najbolje reflektuju ovi odnosi. U distinkciji javno/privatno, kuća predstavlja mesto privatnog, poznatog, prostor gde se ispoljava naše sopstvo. Na taj način predmeti koji se koriste u tom prostoru su drugačiji od predmeta koje možemo da vidimo napolju i koji nam ne pripadaju. Upravo ta domaća sfera, inspirisala me je da istražim na koji način se po kvadraturi istovetni prostori, mogu urediti kao originalni primeri ličnog stila, tj. na koji način se svaki enterijer domaćeg stambenog prostora pokazao reprezentom jedinstvene a, s druge strane, kolektivne estetike. Načini izlaganja predmeta (njihovo isticanje, skrivanje, čuvanje i trošnost) upravo i dokazuju tezu o postojanju kombinovanja i kreativnosti gde estetika stanova na neki način komunicira sa svetom i iskazuje jedinstvenost pojedinca ili čitave porodice koja je njom rukovodila. Poput ljudskih otisaka prstiju, ne postoje istovetni stanovi, sobe, prostori.

U savremenim društvima proizvodnja kulturne i individualne različitosti najčešće je povezana sa procesom potrošnje, shvaćene kao proces kulturne apropijacije ili, Milerovim terminom, objektivifikacije (Miller 1987). Predmeti imaju ulogu da nam objasne svet, da nam ga učine jasnijim i da mi kao potrošači stvaramo i upisujemo značenja tim predmetima. Potrošnja se smatra jednom od osnovnih aktivnosti koju obavljamo u svakodnevnom životu, a decenijama unazad predstavlja i jedno od najekspanzivnijih istraživačkih polja u antropologiji.⁷ Začeci savremenih studija potrošnje, koji datiraju od kraja sedamdesetih, utrlji su put za proširivanje istraživačkih okvira, te se u savremenom dobu istraživači okreću proučavanju individualnih izbora, veza između ljudi i objekata, simboličkih i komunikacijskih pristupa, društvenim odnosima i potrošačkim praksama, kao i pitanjima konstituisanja identiteta kroz procese potrošnje (više u, Colloredo-Mansfeld 2005, Erdei 2008, Miller 1988, Miller 2002). Zato, kombinujući istraživanja potrošnje i materijalne kulture podrazumevamo da proučavamo istovremeno i materijalne i socijalne aspekte

7 Jedan od najuticajnijih časopisa za interdisciplinarno istraživanje potrošnje i potrošačke kulture i potrošačkih praksi svakako je *Journal of Consumer Culture* <https://journals.sagepub.com/home/joc>

stvarnosti, a isprepletanost ovih procesa omogućava nam da uvidimo složenost identiteta koja je povezana sa mnogostrukim značenjima predmeta. Tako, ovo istraživanje govori i o iskustvu potrošača u socijalizmu, tj. o tome kakva je bila ponuda, kvalitet, potražnja i na koji način se vršila kupovina potrebnih stvari za opremanje stanova, ali i o tome kako su ti predmeti za pojedince postajali više od objekata, nesvesno gradeći njihov identitet. Dekorativni predmeti koji su služili bogaćenju estetike, a koji su bili (ne)tipični za ono vreme, u mnogome će otkriti jedinstvenost individue koja je njima rukovodila, a takođe će nam svedočiti o njenom (društvenom) ukusu, koji je u ovom istraživanju shvatan na „burdijeovski” način, ne kao prirodan, već kao „proizvod društveno ideološke aktivnosti” (up. Bourdieu 1984, Burdije 2004, Đorđević 2009)

Sa druge strane, a u vezi sa potrošnjom, postoje stvari koje ne možemo da imamo jer nismo određene ekonomske moći. Mi svoj ukus moramo da prilagođavamo nečemu što je nama dostupno, što možemo da priuštimo, iako ono za čim žudimo i različite vrste statusnih i prestižnih objekata (čak i ako ih dobavljamo teško i retko) takođe utiču na oblikovanje društvenih ukusa. To ostavlja prostor za pregovaranje i sporenje, kombinovanje elemenata kako bi se imitirali ukusi bolje stojećih grupa. Na primeru socijalističke Jugoslavije, nezadovoljstvo ponudom u robnim kućama kompenzovalo se kolektivnim ili individualnim odlascima u najpoznatije šoping mesto, Trst. Relativno pristupačan asortiman robe omogućavao je da se pribave predmeti koji se tada nisu mogli naći u domaćim robnim kućama. Egzotika koju je ovakav podvig u sebi nosio, omogućavala je socijalističkim potrošačima da ostvare, na neki način, status konzumenta elitnije robe, ali elitnije u smislu „kod kuće nepristupačne”. Tako, kupci su u ono vreme na različite načine kombinovali domaću i stranu ponudu pokušavajući da se otrgnu homogenizaciji potrošnje putem sitnih oblika otpora, kao što je posedovanje predmeta van asortimana domaćih robnih kuća.

Kako se ovo istraživanje pozicionira u vremenskom okviru šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, i kako se u njemu razmatra direktni ili indirektni uticaj „socijalističkog ukusa” na potrošnju u okviru doma, važno je bilo sagledati modele uređivanja stanova na koje su se potrošači u ono vreme ugledali, mogućnost izbora koji im se nudio, te uopšte koji su to predmeti boji-li svakodnevicu Jugoslovena za vreme socijalizma i kakvi su bili „kriterijumi estetskih ideala” (Miller 2005). Standardi lepog u kreiranju estetike doma u socijalizmu često su bili univerzalnog karaktera, a estetika se najčešće gradila u okviru oskudnih i jednoličnih resursa materijalne kulture koje je ovaj porredak iznedrio. Iako su postojali, na neki način, prećutni principi uređivanja koji su odlikovali modernost, i moderno stanovanje, pojedinci su ipak uspevali da iskažu svoju kreativnost. U tome su značajnu ulogu imala dizajnerska rešenja i modni tokovi koji su bili sastavni deo stambenih prostora Jugoslovena, a u istraživanju sam pokušala da utvrdim koliko su oni zaista bili zastupljeni u domovima ispitanika. S obzirom da se istraživanje odnosilo na prakse uređenja stanova u prošlosti, u doba jugoslovenskog socijalizma, ali da je terensko istraživanje omogućilo i uvid u estetske intervencije u narednim decenijama,

nakon raspada Jugoslavije i istorijske demisije socijalizma, do početka 21. veka, kao interesantno pitanje se nametnulo i u kojoj meri je zastupljeno kolektivno javno sećanje, odnosno postojanje kulturne memorije pri formiranju kolektivnog socijalističkog identiteta. Prema Andreas Huyssenu „sjećanje oblikuje naše veze s prošlosti, a načini na koje pamtimo određuje naš identitet. Kao individue i društva trebamo prošlost kako bi konstruirali i učvrstili svoju tradiciju, formirali sadašnji identitet, te stvorili viziju budućnosti”⁸ Konkretnije, zanimalo me je da li u domovima sagovornika još uvek postoje objekti koji se povezuju sa jugoslovenskom prošlošću, i kako se oni vrednuju i tumače.

Za jasniju kontekstualizaciju istraživačkog okvira, skrenuću pažnju na činjenicu da se socijalizam razlikovao od društva do društva, i da je u mnogim od socijalističkih zemalja idealtipski model centralizovanog planiranja od kraja pedesetih godina doživeo „krah” koji je omogućio da svi počnu da eksperimentišu i da razlabavljaju taj model (više u, Verderi 1991, Verderi 2005, Erdei 2012). U Jugoslaviji, negde „od sredine šezdesetih godina, započinje takozvana ‘politika standarda’ kojom se vrši zaokret ka zadovoljavanju potrošača i podizanju opšteg kvaliteta života. Napravljen je ekonomski zaokret od naglaska na razvoj teške industrije, koji je dominirao u prvoj dekadi socijalizma, ka podsticanju lake industrije, namenjene, između ostalog, i zadovoljavanju narastajućih potrošačkih potreba. Formiranje socijalističke srednje klase, utemeljene na poboljšanom ekonomskom položaju, i procesi njene društvene legitimacije podsticali su estetizaciju svakodnevnog života, koja je dala zamah potrošnji i doprinela stvaranju potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji” (Erdai 2012, 41).

Potrošačka kultura, stil i dizajn u socijalističkoj Jugoslaviji

Vrhunac potrošačkog socijalizma, poznatog pod nazivom „zlatno doba” jugoslovenskog socijalizma, ili potrošački bum, pokriva period mog istraživanja, odnosno šezdesete i sedamdesete godine 20. veka. „Uživanje u blagodetima materijalnih dobara tokom „zlatnih sedamdesetih”, kojima su se stanovnici Jugoslavije prepuštali bez osećanja krivice koju im je ranije nametala država, tekovina je procesa smanjivanja ideološke odbojnosti prema Zapadu, koji je bio posledica intenzivnije političke, ekonomske i kulturne saradnje, pre svega sa SAD, započete početkom pedesetih. Do tada, potrošnja i socijalizam bili su smešteni na različite krajeve ideološkog spektra, a potrošnja je, u vidu kritike „luksuza”, „mode” i „rasipništva”, bila identifikovana kao sredstvo proizvodnje socijalnih razlika, koje su smatrane pogubnim učinkom kapitalističke ekonomije” (Erdai 2012, 65). Kada se kaže „zlatno doba socijalizma” obično se pod tim podrazumeva period blagostanja, vreme izobilja poput posedovanja automobila, stanja pune zaposlenosti, mogućnosti uzimanja kredita, dobijanja i raspodele stanova, kao i odlasci na putovanja barem jednom godišnje, što se

8 <http://www.cekate.hr/sociokulturni-odjel/kvartura-kulturne-memorije-3/>

najčešće odnosilo na masovne odlaske u šoping ture u Trst, Udine ili Palma Novu u Italiji ili nezaobilazna letovanja na Jadranu. Kako je zaključio i Igor Duda, „jugoslavensko društvo šezdesetih, sa samoposlugama, putovanjima oko svijeta, luksuznim stranim pićima u trgovinama i kupnjom preko kataloga, bilo je potrošačko društvo, pa je u takvoj Jugoslaviji, s jakim političkim, ali i kulturnim vezama s Amerikom, američka svakodnevica neminovno u mnogo čemu postala i domaća realnost.” (Duda 2005, 145 nav. prema, Vučetić 2012, 282). „Zlatno doba” se pominje i u kontekstu retrospektivne evaluacije socijalizma u vreme postsocijalističke transformacije, i ogleda u iskazima da je „ondašnja roba bila prirodnijeg porekla”, što se prvenstveno odnosi na hranu.⁹

Društvo koje je isticalo rad, kao jedno od najvažnijih životnih načela, lagano se upoznavalo sa procesom amerikanizacije i konzumerizmom koji su na jugoslovenska vrata ušli već od 1948. godine (Vučetić 2012, 277). Novi trendovi koji su počeli da ih okupiraju, menjali su svakodnevicu socijalističkog čoveka i modifikovali koncepte skromnih i stvarnih potreba koje je „socijalistička kultura” gajila. Jugoslavija je, kako u sferi umetnosti, tako i u sferi svakodnevice ukazivala na to da je i ona sama „deo zapadnog referentnog sistema, ali i da je deo globalnih fenomena i pokreta” (Vučetić 2012, 44). Potraga za novim i drugačijim, egzotičnim i nesvakidašnjim sadržajima oslikavala se kako u ispunjavanju slobodnog vremena, tako i u domu. Tito je već 1955. godine najavio da će se u prvi plan staviti materijalne potrebe stanovništva i da će Jugoslavija raditi na poboljšanju životnog standarda (Malešević 2012, 112). Uspon sajмова (videti više u, Vučetić 2012) na kojima su izlagači iz celog sveta prikazivali robu, ukazivali su na domete napretka zemalja izlagača. Sajmovi su često budili želju u posmatračima da i sami dosegnu njihov nivo, da poseduju te predmete koji su često samim svojim izgledom delovali primamljivo. Tako, na njima se mogao videti spektar, do tada nepoznate i interesantne, robe¹⁰ koja je izražavala jedinstvenost, individualnost, posebnost. Međutim, socijalistička svakodnevica, pre svega, se gradila oko ideje zajedničkih iskustava, kolektiva i jednog novog kvaliteta života, uporedo sa razvitkom potrošnje i promena urbane svakodnevice (Duda 2003).¹¹ Upravo po ugledu na konzumerizam na Zapadu, Jugoslavija je od kraja pedesetih počela sa izgradnjom prvih samoposluga, rađenih po ugledu

9 U sklopu predmeta „Nacionalna etnologija i antropologija – ekonomija i kultura” putem istraživanja obavljenog 2012. godine, a na temu potrošačkog iskustva u jugoslovenskom društvu, sagovornici su tvrdili da se kvalitet robe nekada mnogo više cenio nego spektar ponude, pogotovo kada je reč o hrani. Slaba opremljenost marketa poput Višnjice, Gorice, Jabuke, Centroproma nije bila mana, jer je ondašnji kvalitet bio daleko bolji, bar kad su u pitanju prehrambeni proizvodi. Pa ipak, postojala je i roba lošeg kvaliteta koju su u žargonu zvali BOFL i koja se nije pokazala kao trajan i vredan proizvod, te je ostala upamćena kao negativna strana socijalizma.

10 Radina Vučetić napominje da su najmoderniji primeri robe izlagani sa idejom da očaraju posetioce sajмова. Kao do tada nepristupačne, navela je automate za cigarete i slatkiše, „kuhinje budućnosti”, radioničarski pribor za opravku automobila i mnoge druge.

11 Duda I, „Svakodnevica u socijalizmu, međunarodna konferencija London, 24.-26. travnja 2003” Odjel za humanističke znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile, Pula, Hrvatska.

na one iz SAD-a. Prva samoposluga u Beogradu izgrađena je 1958. godine na Cvetnom trgu, i ona je bila pravi akt uvođenja američkog konzumerizma od strane glavnog aduta samoupravne kontrole, Radničkog saveta (Vučetić 2012, 367). Raskoš ponude i egzotika takvog izlaganja robe, postala je primamljiva kupcima koji su se lako navikli na takav praktičan način kupovine osnovnih i do tada nedostižnih namirnica poput konzervirane i hermetički upakovane robe. Nakon ove, Jugoslavija je počela da obiluje ne samo samouslužnim objektima manje i srednje veličine, već i robnim kućama. Značaj pojava ovih marketa jeste u mogućnosti slobode izbora potrošača, kao jedan potpuno nov doživljaj koji je nagoveštavao modernizaciju.

Dom kao mesto izgradnje, neke vrste, socijalističke kulturnosti, tj. kao po-prišta socijalističke svakodnevice, to je i oslikavao. Udobno, mada skromno namješteni stanovi su s početka šezdesetih godina uglavnom bili opremljeni proizvodima tipične socijalističke proizvodnje (Slovenijales, bela tehnika Obodin, EI Niš itd.) kombinovanim sa dobrima uvezenim, ili kupljenim na putovanjima. Okretanje jugoslovenskog društva potrošnji, i ostvarivanjem nekadašnjih snova o posedovanju dobre kućne opreme, automobila, odlaska na putovanja, očvrstali su veru i doprineli popularnosti režima tokom stabilnosti 60-ih i 70-ih godina (Đuda 2003, 857). Politika stanovanja u socijalističkoj Jugoslaviji je odražavala „duh vremena“, i nastojala da i u kreiranju tzv. socijalnog stanovanja materijalizuje osnovne društvene vrednosti – jednakost, umerenost, modernost, solidarnost – i da i na taj način doprinese stvaranju socijalističkog „novog čoveka“. Enterijeri stanova su upravo takav duh i odražavali, jer je socijalizam svoju ideologiju prosto utisnuo i u ideologiju samog življenja.

Naime, vodeći stil u posleratnoj jugoslovenskoj umetnosti bio je „socijalistički realizam“ tj. Socrealizam, koji se zadržao do pedesetih. Kako Milan Prosen kaže, „socrealizam u Srbiji treba sagledati kao pokušaj stvaranja simbola novog društvenog uređenja, proistekao nakon zbližavanja Jugoslavije i SSSR 1945. godine. Ideološko-teorijska osnova vezana za arhitekturu bila je usmerena ka prihvatanju socrealizma, kao što je to već učinjeno u drugim granama umetnosti, gde su se jasno pokazali sadržaji sovjetskog uticaja i gde su traženi jasan sadržaj i realizam forme, uz nametanje dirigovanog sadržaja, koji je veličao heroje rata i heroje rada. Termin socrealizam potekao je iz literature i potom je proširen na likovnu umetnost, postavljajući za ideal slavljenje običnog čoveka, trudbenika, a kasnije i vođe i partije. Promovisan u arhitekturi na način koji bi ovu delatnost približio narodnim masama, nosio je deklarativni slogan „socijalističko po sadržaju, nacionalno po formi“ (Prosen 2007, 101). Gotovo sva graditeljska ostvarenja nastala u ovim prelomnim godinama mogu se u većoj ili manjoj meri dovesti u vezu s predratnom modernom arhitekturom i mogu biti sagledana kao njen logični nastavak. „Socrealizam u domenu arhitektonskog oblikovanja zbog toga je i nazivan prelaznom fazom našeg graditeljstva – fazom koja premošćuje modernu i postmodernu – u kojoj je pomenutu arhitekturu socijalističkog sadržaja i nacionalne forme ostvario samo Dragiša

Brašovan i to u manjem broju svojih poratnih dela, inspirisanih srpskim folklornim nasleđem” (Prosen 2007, 103). Ovo dominantno stilsko razdoblje je od 1948. napušteno, te je na jugoslovensku umetničku scenu stupio „socijalistički estetizam” – glavni pravac koji je svoj procvat doživeo od 1960-ih godina. „Socijalistički estetizam” se u stambenoj arhitekturi najbolje oslikava kao sistem planiranja, programiranja i finansiranja usmerene stambene izgradnje (Popadić 2010). Takav stil karakterisali su monotonija, hladnoća i strogost. Različiti urbanistički planovi su usloveli da se gradnja tokom šezdesetih godina dvadesetog veka ustoliči u tom novom pravcu. U Perovićevoj interpretaciji ideologija socijalističkog estetizma najbolje se oslikava u stambenoj arhitekturi, odnosno u sistemu planiranja, programiranja i finansiranja – modelu koji je u jugoslovenskoj varijanti poznat kao „sistem usmerene stambene izgradnje” (Ibid, 249).

Jugoslovenski industrijski socijalizam delovao je kroz neke poznate i prepoznatljive forme (ovde mislim na rad udruženja Rade Končar koji je poznat po tehničkim aparatima koje je svaka kuća imala, zatim Iskra dizajn koji je proizvodio telefone, zvučnike, rad Jugokeramike, Jugoplastike i mnogih drugih koji će kasnije biti pomenuti u radu). O važnosti dizajna u svim sferama života svedoči i osnivanje Dizajn centra iz Beograda koji je delovao tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Oni su se trudili da se kroz uspostavljanje institucije za edukaciju, promociju i unapređenje dizajna poboljšaju i sami uslovi života (Čurčić 2010). Socijalistički dizajn, sa današnje tačke gledišta, odisao je svojevrsnom originalnošću upravo zato što je u sebi sadržao sukobe slobode i kontrole, praktičnosti i estetike, modernosti i ideološke doslednosti. „Djela dizajna nisu samo lijepo oblikovani predmeti, već proizvodi u njihovoj široj društvenoj funkciji. Formalni aspekti i kreativni proboji su važni, ali dizajnerski proizvodi imaju svoju kulturnu, sociološku i komunikacijsku vrijednost i izvan uskih oblikovnih kriterija” i upravo zato jesu posebni (Kršić 2012, 5).

Govoreći o industrijskom ali i grafičkom dizajnu namenjenom širokim masama, tada čuvene prodavnice nameštaja poput robne kuće NAMA, Simpo Vranje, Novi dom, Slovenijales, Jugoeksport, Meblo, Oriolik, Stol, Kamnik, Amforija samo su neke od enterijerskih marki kojih su se ispitanici setili. Postoji gotovo uvreženo mišljenje da je slovenački nameštaj bio daleko kvalitetniji, te je većina kupovala gorepomenuti klasični sobni komplet Slovenijalesa, a neki od njih ga i dan danas poseduju. Dekorativni predmeti, odevni predmeti i tehnička roba tipične socijalističke proizvodnje najčešće se mogla naći u robnim kućama, knjižari „Papir” (koja se nalazila u nekadašnjeg 7. jula gde su se kupovale tapete), zatim u Komisionu kao jednoj od omiljenih stanica mladih u kojoj se najčešće mogla naći stara roba i antikviteti, ali i poneki vrlo dragocen predmet koji se kupovao za malu svotu novca. Takođe, televizori EI Niš, prodavnica kristala Naše staklo, Rudi Čajavec radio aparati i mnogi drugi, krasili su prostor socijalističkih stanova. Kasnije će, kroz iskustva i lične priče ispitanika, biti više obraćena pažnja na mesta gde su ispitanici u ono vreme najčešće kupovali.

Dome, slatki dome: rezultati istraživanja

Istraživački metod koji sam koristila podrazumevao je upotrebu dubinskih intervju sa ispitanicima putem standardizovanog upitnika. Glavni upitnik sadrži 16 pitanja sa još minimum toliko podpitanja. Neformalan razgovor je, međutim, bio ključan jer je doprineo bližem, intimnijem, spontanijem – emskom pristupu sagledavanja teme ovog terenskog rada. On mi je omogućio da osvestim sećanja koja su uz pomoć mojih preporučenih asocijacija i fotografija pomogla da se ispitanici dosete tog, sada već, davnog perioda njihovih života. Dokumentacija koja mi je takođe pomogla u radu, dobijena je iz lične arhive ispitanika i sastoji se od Sporazumnog ugovora sačinjenog između investitora objekta stambeno-upravne zgrade na Sajmu u kojoj su sadržani podaci o ukupnoj kvadraturi stambenog prostora sa pečatima i potpisima predstavnika četiri investitorska preduzeća. Zatim, Rešenje o dodeli stana, Ugovor o dodeljivanju i korišćenju stana dve porodice sa spiskom imena i prezimena, opisa zanimanja i srodstva članova porodice, te Zapisnik o bodovanju stana sa bodovnom listom i obračunatim bodovnim elementima na bodovnom listu. Takođe, za zvanične podatke o broju stambenih jedinica u zgradi koristila sam se listingom korisnika na ulazu zgrade iz JKP „INFOSTAN” iz Beograda.¹²

Za potrebe rada, ispitano je 24 ispitanika koji su u zgradi od samog useljavanja, odnosno oni koji su u zgradu došli u periodu šezdesetih i sedamdesetih godina. Kako sam i sama bila stanovnik ove zgrade, i kako sam još od ranije bila upoznata sa njenom istorijom i većinom njenih stanovnika, bila sam zainteresovana da otkrijem njenu dublju unutrašnjost i intimniju stranu. Ova, s jedne strane, olakšica u istraživačkom radu, nije bila u potpunosti takva tokom rada. Iako se sa nekima dobro, a sa nekima skoro da i nisam poznavala, nailazila sam na bezbroj poteškoća pri komunikaciji. S druge strane, neprestano udaljavanje od teme i priča o sećanjima koja nisu direktno bila predmet istraživanja, u mnogome su odužili intervjuje i kasnije iscrpeli ispitanike za možda još neku važnu informaciju u okviru zadate teme.

Prva grupa pitanja odnosi se na pitanja o samom istorijatu zgrade, preraspodeli stanova, pojedinačnim doseljeničkim iskustvima, ali i priči o životu u zajednici (ili van nje, zavisno od stana u kojem je ispitanik živeo tj. živi). Kako sam intervjuisala samo dve porodice koje su u takvom organizovanom stambenom okruženju živele, jedino su one mogle da daju potpune odgovore na postavljena pitanja. Međutim, ova pitanja nisam isključivala za druge ispitanike, već sam ih modifikovala u skladu sa tim da li su bili upoznati sa takvim načinom života, neposredno ili posredno. Drugi set pitanja okupljen je oko potrošačkih iskustava

12 Uprkos pomenutim brojnim pristupima temi kulture stanovanja, važnost objavljivanja ovog istraživanja ogleda se i u tome što je jedno od retkih koje kao jedinicu istraživanja odnosno teren, uzima stambenu zgradu. Pored nemerljivog doprinosa koji je u tom domenu dao Viktor Buhli, najpre kroz studije „An Archaeology of Socialism (Materializing Culture)” i „Antropology of architecture” (više u, Buchli 2000 i Buchli 2013) ističem i rad Ivana Kovačevića i Dragane Antonijević o istraživanju ekonomskog ponašanja stanara jedne zgrade na Dorćolu (više u: Kovačević, Antonijević 2013).

u vremenu socijalizma – gde i na koji način je nabavljan nameštaj i roba koja je uređivala izgled stanova, što je kombinovano sa sagledavanjem ekonomskog statusa u okviru pojedinih porodica. Pitala sam da li je sav nameštaj bio nov, nasleđen ili ranije kupljen. Pokušano je da se dođe do što većeg broja imena prodavnica u kojima su ispitanici kupovali, te rekonstrukcije njihovih lokacija u gradu, asortimana robe, obima ponude i mnogih drugih podpitanja. Zanimalo me i kako su dolazili do predmeta koje su želeli, a koje nisu mogli naći u domaćim prodavnicama. Da li su pri toj kupovini imali „uzore” sa npr. Zapada i da li je među stanovima bilo razlika. Takođe, osvrnula sam se i na načine plaćanja, shvatanja novca i odnosa prema istom. Treća grupa pitanja je u vezi sa predmetima koji ispitanike asociraju na to doba, oko kojih su ukućani bili povezani, koji su značili njima samima ili koji su možda imali statusnu funkciju itd. Ispostavilo se da je ovaj treći set pitanja bio najteži za ispitanike, i najteže su na ova pitanja odgovarali jer se mnogi najpre sećaju atmosfere, prosperiteta zemlje, i gore navedenog blagostanja, a ne konkretnih predmeta. Međutim, fotografije koje su mi mnogi ispitanici priložili, pokazale su se kao veoma korisno sredstvo koje ih je podsetilo na koji način su predmeti bili pozicionirani u njihovom domu i zašto, kao i na predmete koje su donosili kao uspomene sa putovanja. Fotografije su takođe doprinele lakšem, razumljivijem i vernijem prikazu stambenih enterijera. Retki su slučajevi gde je prikazan prazan enterijer, bez ljudi na fotografijama, tako da su one najvažnije, koje su poslužile u svrhu ovog istraživanja, bile sa raznih proslava rođendana, praznika ili onih iz svakodnevice mojih ispitanika. Najviše fotografija datira iz sedamdesetih godina, sa sve prisutnijim posedovanjem analognih fotoaparata „Smena”, „Leica”, „Zorki”¹³ i „Kiev” koji su se nabavljali uglavnom u inostranstvu. Takođe, ispitanici su različite dobi i pola, međutim, trudila sam se da više ispitam iskustva ljudi koji su od prve godine života zgrade u njoj, odnosno one najstarije. Ta, lepeza mišljenja je pomogla da se dobije potpunija slika sa što više informacija.

Istorijat zgrade i struktura njenog stambenog fonda

Kao što je pomenuto, vremenski okvir koji prati ovaj rad pokriva najaktivnije potrošačke godine u Jugoslaviji kroz iskustva stanara jedne zgrade na Sajmu u Beogradu. Ekspanzija u preraspodeli stanova iz društvenog fonda, tj. takozvanog Fonda solidarnosti proizilazila je iz devize da svako treba da ima pravo na krov nad glavom. Svaka ondašnja firma je iz fonda uzimala određeni deo za izgradnju stanova, te što je firma veća to su oni postajali i veći investitori u neki plac koji je predodređen za stanovanje. Radnički savet i Organizacija za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini izdavala je ugovore o korišćenju stana koji su u sebi sadržali propise i zahteve koje je budući nosilac stanarskog prava morao da ispuni. Opšti podaci koji su uključivali broj ukućana, visinu plate, godine staža i potrebne naznake nalazili su se na

13 Ruska kopija nemačke „Leice”.

zapisniku o bodovanju stana koje je izdavala Udružena beogradska zajednica stanovanja, u kontretnom slučaju Opštinske SIZ stanovanja Savski venac. Po rečima ispitanika, postojala je komisija i podnosile su se molbe za stan od kojih su se sačinjavale bodovne liste preko kojih je firma, preko Fonda solidarnosti, delila stanove. Nakon toga, održavao se sastanak kolektiva koji je odlukom komisije predodređivao stambeni prostor potencijalnom korisniku stana. Prvo pitanje koje se postavlja jeste u kojoj meri su postojale nepravde i nepravilnosti prilikom te raspodele stanova. Nejednakosti su se često ogleдалe u tome da su „rang liste imale tendenciju da favorizuju obrazovna postignuća u odnosu na sve druge kriterijume” tj. da je „visoko obrazovanje pojedinca nosilo jednak broj bodova kao i broj bodova koji se dodeljivao velikim porodicama (od šest članova). U drugoj firmi, pod kategorijom ‘uslovi rada’, za rad u industrijskom okruženju koji se smatra ‘opasnim po zdravlje’ moglo je da se dobije 10 poena, dok bi ‘direktor i drugi rukovodioci’ dobili 15 poena za istu kategoriju za rad u kancelariji (verovatno na osnovu prestiža i staža)” (Archer 2016,16). Pored ovakvih primera, sigurno se može reći da je neko u određenoj meri bio oštećen ili da mu je prosto pripala lokacija koja mu nije odgovarala, odnosno da je dobio i više nego što je zaslužio. U vezi sa tim, nije retko da su se podnosile žalbe, ali takođe nije retko da su one ostale neuvažene. Većina ispitanika se slaže u tome da je putem rang liste mogla da se dobije realna slika, ali da su ovakve stvari mnogo bolje funkcionisale u npr. Sloveniji nego što su u Srbiji. Sporovi u opštinama su bili skoro svakodnevnii, žalbe su često podnošene, ali je reč birokratije ipak bila poslednja.

Parcela na Sajmu kupljena je sporazumnim dogovorom sačinjenim između četiri investitora i to, „Filmskih Novosti” (deset stanova), Preduzeća za automatizaciju „Automatik” (osam stanova), „Beogradske udružene banke” (četiri stana) i „Železničkog transportnog preduzeća” – ŽTP (svi ostali stanovi sa 80% učešća). Ta stambeno upravna zgrada bila je podeljena srazmerno uloženim sredstvima investitorskih firmi, te se takvim učinkom rešavalo stambeno pitanje njihovih radnika. Prva namena ovog placa, koji je kupljen 1958.godine, bila je izgradnja Bolnice za tuberkulozu i plućne bolesti, međutim naknadno je određeno da služi stambenim potrebama zaposlenih ovih firmi i sa izgradnjom projekta se počelo 1959. godine. U izgradnji zgrade učestvovalo je građevniško preduzeće „7. jul” i „Hidrotehnika” koja je obezbeđivala čitavu vodovodnu strukturu. Zgrada je sagrađena i postala useljiva 1963. godine i zvanični podaci ukazuju da ona broji ukupno 105 stanova. Naime, zgrada ima dva ulaza i dvanaest spratova. Na svakom spratu, osim prvog, ima četiri stana što je, formulom izraženo $((11 \times 4) \times 2 + 2) = 90$. U potkrovlju prvog ulaza ima 6 garsonjera, a u potkrovlju drugog ulaza ima 8 garsonjera (ukupno 14). U prizemlju zgrade postoji i tzv. nastojnički stan koji je bio u sklopu zajedničke vešernice¹⁴ a gde je

14 Vešernica je bila u upotrebi sve do 1969. godine i funkcionisala je tako što se veš prao u terminima. Svaka porodica je imala ključ i prethodno je zakazivala termin kada će koristiti podrumsku vešernicu, međutim, praksa je prestala sa sve većom upotrebom ličnih mašina za veš. Neki smatraju da je smrt glavnog nastojnika tome doprinela, jer se nastojnički konkurs nakon toga nije podnosio. Njegovu ulogu preuzeo je njegov sin, koji nije bio obučen za tu

živeo nekadašnji domar (ili kako su ga ispitanici zvali – house majstor) koji je izvršavao više funkcija koje su podrazumevale i održavanje zgrade, ali i dvorišta. Tako, sumom 90+14+1 dobija se tačan broj stambenog prostora što ukupno broji 105 stanova.¹⁵

Stanovi nisu bili jednaki po kvadraturi. Na spratovima su simetrična bila samo dva jednosobna stana, dok su se ostali kretali od dvosobnih do četvorosobnih (što se odnosi na prvi sprat prvog ulaza gde je živeo nekadašnji direktor Filmskih Novosti). Tako mali stanovi su bili rezultat visine same zgrade. Na uštrb tih jednoiposobnih stanova, izgrađen je još jedan lift, jer zakon nalaže da ukoliko projektant želi da ima više od šest spratova, zgrada mora posedovati dva lifta. Ono što se pojavljuje kao vrlo interesantna informacija jeste da je jedan od mojih prvih ispitanika bio i prvi predsednik kućnog saveta kojeg je za tu funkciju odredio jedan od ovlašćenih predstavnika ŽTP-a zbog preimućstva nad parcelom. Kao direktor elektrotehničke službe u ŽTP-u, a u vreme istraživanja u penziji, on je bio taj koji je odredio koji će se liftovi ugraditi u zgradu. Poznato preduzeće David Pajić – DAKA¹⁶ za projektovanje, proizvodnju, montažu i servisiranje liftova, ugradilo je četiri lifta u zgradu na Sajmu. Umesto društvenog preduzeća *Rade Končar*¹⁷ iz Zagreba koji je u ono vreme bio predvodnik u proizvodnji elektro motora, on se odlučio za ugradnju brzohodnih motora za liftove čuvene firme *Brown, Boveri & Cie*¹⁸ iz Švajcarske. Postupak ovog ispitanika, dakle, upućuje na to da je on imao više poverenja u inostranu tehnologiju, što je bio tek jedan od primera koji su išli u prilog tome da su nesocijalistički proizvodi za tadašnje iskusnije potrošače bili primarniji izbor. Takođe, prvi radovi na zgradi podrazumevali su i izgradnju kotlarnice, i nabavke lož ulja, a kasnije je tu brigu preuzelo Javno komunalno preduzeće beogradske elektrane.¹⁹

Raspodela stanova je često podrazumevala da prosečna kvadratura po osobi bude struktuirana kroz definisanje ne minimalnog, već maksimalnog prostora koji treba biti dodeljen po osobi (Petrović 2004). Pomenute jednoiposobne stanove su neretko naseljavale i četvoročlane porodice, što se može dovesti u vezu sa karakteristikama socijalističke arhitekture odnosno nedostatkom stambenog prostora proizašlog iz neaktivne izgradnje dovoljnog broja stambenih

funkciju. Ispitanici govore da se ne zna šta se sa tim mašinama u međuvremenu desilo, ali se zna da su te prostorije iskorišćene u korist nastojničkog stana sad već bivšeg domara u svrhu proširenja lične stambene kvadrature.

15 Podatak preuzet iz listinga korisnika na ulazu zgrade iz JKP „INFOSTAN”, Danijelova 33, Beograd.

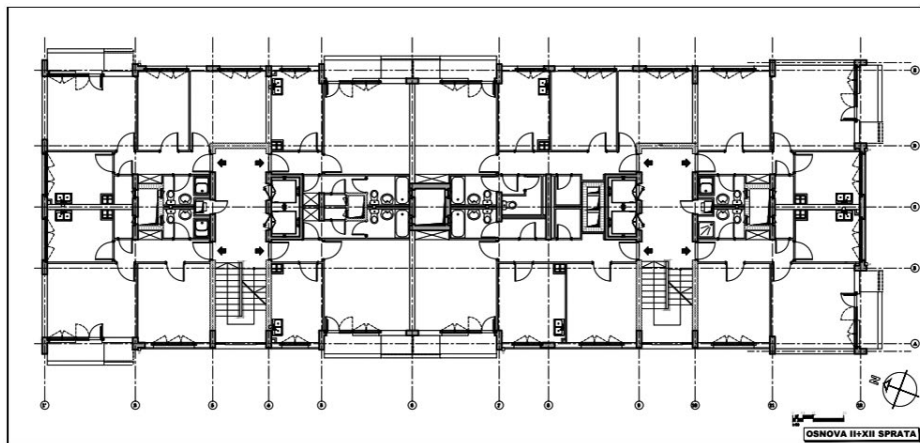
16 Ispitanik je naveo da je čuveni nadimak Daka proizišao iz toga što su se u ono vreme radovi proširili i van zemlje, te je otpočeo i izvoz u arapske zemlje. Kako je ime David asociralo na jevrejsko poreklo, i samim tim im uskraćivalo mušterije, bili su primorani da dodaju nadimak Daka koji je ostao i dan danas aktuelan.

17 Za razliku od švajcarskih, njihovi motori su bili sporohodni, i bili podložni riziku da se pokvare zbog loše ventilacije. Od prizemlja do 12. sprata išli su brzinom od dva minuta, dok švajcarski i danas idu brzinom od 40 sekundi.

18 http://en.wikipedia.org/wiki/Brown,_Boveri_%26_Cie

19 <http://www.beoelektrane.rs/?cat=8&lng=cir>

jedinica i često loše organizovane stambene politike. Nekomforne prostorije su često bile i višenamenske, te su u isto vreme mnogle biti i dnevni boravak, i soba za ručavanje, ali takođe i prostor u kojem je spavalo dvoje, troje ljudi. Međutim, neproporcionalnost prostora bila je jedan od ključnih problema na koji je jedan deo stanara, koji su živeli u stanovima manje kvadrature, nailazio. Na modelu arhitektonske osnove stanova od drugog do dvanaestog sprata, stambeni prostor zgrade prikazan je na slici br. 1.

Arhitektonski prikaz tipske osnove sprata zgrade na Sajmu.

Na njoj se vidi tipska osnova sprata zgrade preuzeta iz arhitektonskog projekta, sa prikazanom dispozicijom stambenih jedinica i njihovom unutrašnjom podelom, identičnom od II do XII sprata. Iz ovog crteža, najpre, vidimo da je objekat slobodnostojeći jer ne dodiruje ni jednu liniju građevinske parcele. Položaj je takav da je prirodno osvetljen sa sve četiri strane i orijentisan dužom osovnom u pravcu sever-jug, što je čest kompromis stambenih objekata da bi se izbeglo da cela jedna grupa stanova bude okrenuta severnoj strani gde nikad nema sunca. Što se tiče samih stambenih jedinica, na svakom spratu u okviru jednog ulaza imamo po 4 jedinice, i to su 2 jednosobna stana, jedan dvosoban i jedan trosoban.²⁰ Ovi jednosobni stanovi sa svojom veličinom manjom od 40 kvadrata jedva da zadovoljavaju i naš sadašnji standard o kvadraturi po osobi i za dve osobe, a čest je slučaj da u njima žive porodice sa četiri, pet članova što se pokazalo i u razgovoru sa mojim ispitanicima.²¹

20 Po našim standardima, prilikom definisanja tipa stana, u broj soba se računa i dnevna soba, dok se na primer u skandinavskim zemljama računa samo broj spavaćih soba (Hård 2010). Tako bi ono što je kod nas dvosoban stan kod njih bilo definisano kao jednosoban stambeni objekat.

21 Interesantan doprinos ovoj temi dala je i Milka Gnjato, direktorka arhitektonskog studija Zabriskie. Dostupno na, <https://zabriskie.rs/en/kako-su-politika-i-ekonomija-transformisale-standarde-za-izgradnju-stanova/>

Stilski i funkcionalno, objekat pripada, kao što sam već pomenula, arhitekturi *moderne* u kojoj su popularisani slobodnostojeći objekti sa tipskim spratovima, i materijali kao što je armirani beton.²² Socijalističke i komunističke zemlje su bile naročito plodno tlo za ostvarivanje modernističkih ideja poteklih od arhitekata poput Lea Korbizijea,²³ a tipičan primer je Novi Beograd koji je, u ono vreme, osmišljen kao modernistički grad. Iako je arhitektura moderne u mnogome unapredila život u višeporodičnim objektima stavljajući akcenat na više prirodnog svetla, zelenih površina, i na jeftiniju i bržu gradnju tada savremenim materijalima kao što je bio armirani beton, kasnije je pokazala svoje mane kroz monotonost objekata i, još više, blokova zgrada i generalno kroz nesrazmernost u odnosu na čoveka i preteranu razdvojenost urbanih funkcija stanovanja, trgovine, kulture, rekreacije itd.²⁴ Ono što je za ovaj rad posebno interesantno, jeste činjenica da su zidovi unutar samih jedinica pregradni što omogućava njihovo lako rušenje i reorganizaciju prostora, ali zidovi koji odeljuju same stanove su konstruktivni, tako da je, na primer, izuzetno otežano spajanje dve jedinice.

Po svedočenju stanara koji u ovoj zgradi žive od njene izgradnje, politika raspodele stambenog prostora je bila takva da se, u zavisnosti od kvadrature, stan mogao deliti sa još jednom porodicom, ili „samcima”, te se u nekim slučajevima ostvarivala neka vrsta zajednice. Međutim, takvi stanovi bili su karakteristični za radnike Kinotehnike, odnosno Automatika koji su bili u sklopu iste firme, i samo tri stana bila su predodređena za privremenu zajednicu.

Život u zajednici

Socijalistička stambena politika bila je produkt dominacije kolektivističke ideologije i njoj odgovarajućih struktura. „Kolektivizam u stanovanju neposredno je operacionalizovan forsiranjem standardizovanog, kolektivnog tipa stanovanja, kao poželjne prostorne organizacije, a u cilju realizacije kolektivnih vrednosti, suzbijanja privatizma u procesu socijalizacije i ograničavanja mogućnosti stambene individualizacije. Ideološkim razlozima svakako treba dodati i pogodnosti koje je ova koncepcija imala u pogledu rešavanja ozbiljnog problema kvantitativne stambene nestašice, jer je masovna stambena izgradnja prefabrikovanim sistemima obezbeđivala izgradnju što većeg broja stanova na što manjem prostoru i u što kraćem vremenu.” (Petrović 2004, 70). Međutim, stambeni sistem u Jugoslaviji proizvodio je specifičnu institucionalnu strukturu koja nije identična sa ostalim socijalističkim modelima. Iako se i sama suočavala sa istim problemima poput stambene nestašice, društvenim stambenim nejednakostima, Jugoslavija je od 1965. godine, odgovornost za proviziju stano-

22 Ovaj podatak sam dobila kroz razgovor sa arhitektom I.M.

23 <http://www.arhitektura.rs/rubrike/arhitekti/individualci/479-le-corbusier>

24 <http://www.gradnja.rs/kako-su-nekad-izgledali-gradovi-jugoslavije/>

va javnog rentalnog sektora prebacila sa državnih organa na preduzeća preko kojih su stanovi i dodeljivani (Ibid, 81). Konkretno govoreći o periodu mog istraživačkog rada, jedan od karakterističnih oblika socijalističkog stanovanja u Jugoslaviji, bio je život u privremenoj zajednici.²⁵

Iz iskustva mojih ispitanika, ta privremena zajednica mogla je biti dvojaka ili trojaka, što se odnosi na broj porodica koje su mogle biti naseljene u jednom stanu. Kada se kaže „porodica”, takve zajednice su često kao jednog aktera imale pojedince, odnosno „samce” koji su obično zauzimali najmanju sobu. Zbog malobrojnosti ispitanika koji su živeli u ovakvoj vrsti odnosa, tj. zajednici, smatram da je pogodno u celosti prikazati njihovo iskustvo. Kao što je gore napomenuto, zajednički stanovi bili su namenjeni najmanjem investitoru zgrade, Automatiku tj. Kinotehnici a čiji su radnici nastanjivali sedmi sprat. Ukupno tri stana na oba ulaza sa najvećom kvadraturom delila su se na dva, odnosno tri dela. Poznato je da je gotovo bila retkost da je neko mogao da bira stan. U ovom slučaju, pojedinci iz firme Automatik, mogli su da biraju da li će živeti u zajednici ili ne. Međutim, mogućnost izbora života u zajednici odnosno van nje, zavisila je od pozicije na kojoj su se u firmi nalazili budući nosioci stanarskog prava. Onima kojima je takva opcija ponuđena, ukoliko bi se odlučili da od zajednice odustanu, dobijali su po kvadraturi znatno manji stan. Zbog rizika da će zajednički život dugo trajati, mnogi su se odlučivali da ipak uzmu manji stan koji će koristiti samo njihova porodica. Pa ipak, i oni koji su živeli u zajednici, mogli su, u perspektivi, da računaju tj. da se nadaju da će jednog dana dobiti veći stan za samostalno korišćenje jer je karakter same zajednice nosio prefiks „privremena”. Međutim, ne samo da je ovaj koncept stanovanja omogućavao da se obezbedi krov nad glavom većem broju osoba, on je omogućavao i manje troškova za život. Takav tretman stana kao vida kolektivne potrošnje, pak, povezan je sa konceptom načina plaćanja za stan (Ibid, 70), što je podrazumevalo deljenje kirije i troškova na ravnopravne delove.

Tada tročlana porodica sa sedmog sprata prvog ulaza zgrade, delila je svoj stambeni prostor sa još jednom tročlanom porodicom tokom četiri godine. Život u stanu organizovali su po tome kome je komisija dodelila koju sobu, te su tako prvoj porodici pripale dve sobe sa kuhinjom i terasom, a drugoj jedna soba, dok je kupatilo je bilo zajedničko. Druga porodica je morala da improvizuje kuhinju u okviru svog dela stana, ali su se ipak na neki način, zajednički koristili kućnim aparatima i belom tehnikom upravo zbog prirode odnosa koji su kroz godine izgradili. Kako su obe porodice tada bile tročlane, komisija je odlučila da većinsko pripadanje bude određeno onom sa većim uspehom na poslu tj. onome sa većim brojem godina staža. Iako je druga porodica bila ta

25 Čekanje na rešenje stambenog pitanja, ponekad je moglo poprilično da se oduži, i zato se pribegavalo privremenim rešavanjima suzbijanja beskućništva. Kako se država trudila da oslabi privatni stambeni sektor, sve više se pribegavalo striktnoj kontroli koja se ogledala u nestašici stanova za iznajmljivanje. Dominacija javnog rentalnog sektora bila je glavna idejna zamisao socijalističke stambene politike (više videti u, Petrović 2004).

koja je trebalo da bude većinski vlasnik stana, kako zbog toga što je otac porodice duže bio u radnom odnosu, ali i zbog višeg položaja koji je u firmi ostvario, svojim ružnim ponašanjem on se zamerio komisiji, te je na kraju odlučeno da većinski vlasnik ipak bude prva, moja ispitanička porodica. Tokom te četiri zajedničke godine, delili su račune za struju, kiriju uopšte. Uglavnom, odnosi su se zasnivali na dogovoru, ali su se pravila kućnog reda takođe poštovala. Njihovo prijateljstvo jeste bilo važno za organizaciju života u zajedničkom prostoru, ali znali su da takva zajednica neće večno funkcionisati. Nakon što su dobili stan u drugom delu grada, druga porodica se odselila, nakon čega je porodica sa većinskim vlasništvom mogla da se proširi i na njihovu prostoriju koja je kasnije postala dečija soba.

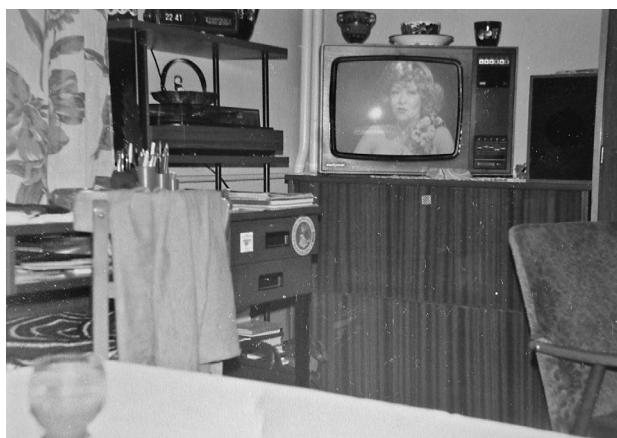
Iskustvo drugog većinskog vlasnika je u potpunoj suprotnosti sa prethodno opisanim primerom. Naime, iako je tražio jednosoban stan za njega i ženu, ispitanik sa kojim sam razgovarala, dobio je trojaku zajednicu. Njemu je u toj podeli pripalo jedno kupatilo, i dve sobe sa kuhinjom i terasom, dok su „samac”²⁶ i žena sa detetom dobili druge dve sobe i zajedničko korišćenje drugog kupatila. U zajednici je proveo deset godina tokom kojih su se postepeno iseljavali ovi stanari. Zbog neprilika sa ženom stanarkom, čiji je sin u ono vreme služio vojsku, bio je primoran da joj da tzv. otkaz. Imao je pravo da to uradi upravo zbog vlasništva nad stanom, međutim Sindikalna organizacija je to u više navrata pokušala da to spreči dok joj ne nađu stan. Ti stanari su, naravno, bili iz iste firme iz koje i ove dve navedene porodice, Kinotehnika – Automatik, ali to nije moralo da implicira dobre odnose. Samac koji je živio u prvoj sobi do ulaza u stan, je uz pomoć Saveza boraca i Kinotehnikе uspeo da dobije veći stan i preseli se nakon sedam godina na drugi lokalitet, dok se na rešenje stambenog pitanja gore navedene žene čekalo deset godina od trenutka ulaska u ovaj stan. Pa ipak, dogovor je bio takav da se troškovi oko stana dele na ravnopravne delove, ali ispitanik se žalio kako pomenuta žena nije poštovala pravila kućnog reda. Imali su trenutke sloge, i provodili su zajedno novogodišnje praznike, ali ne onoliko kako je to bilo u slučaju sa prethodnim ispitanicima. Nakon njenog iseljenja, pošto nije imao dece, stan je uskladio sa sopstvenim potrebama i potrebama supruge, pretvorivši jedan deo stana u radni deo, dok je drugu slobodnu prostoriju iskoristio u svrhe spavaćeg prostora. Ovo „proširenje” iziskivalo je i dodatne troškove za opremanje soba, koje su nakon jedne decenije u celosti bile njihove. Mnogi od ispitanika koji nisu bili u zajednici u okviru ove zgrade, a takvo iskustvo su imali pre nego što su se u nju doselili, tvrde da se, iako su međuljudski odnosi možda u nekim slučajevima bili dobri, sve baziralo na „zamišljenoj toleranciji”. Po principu stare izreke „Svakog gosta tri dana dosta”, niko ne bi želeo da bude u situaciji koju je onda doživeo. Više različitih generacija na istom mestu, u relativno skućenom prostoru pre može prouzrokovati nesuglasice nego slaganja, kažu oni.

26 Rečju „samac” ispitanici su etiketirali osobu koja je bila bez porodice u tom trenutku. Dalje je u tekstu prenosim u tom obliku.

Fotografija levo – sustanari na okupu, Na fotelji članovi porodice koja se nakon četiri godine iselila, sa desne moja ispitička porodica.
Fotografija desno – druženje u zajedničkom stanu

Pa ipak, nisam došla do podataka koliko je ovakav način stanovanja bio čest, to jest procentualno zastupljen. Važnost suzbijanja beskućništva, i potreba za iskorenjavanjem privatnog stambenog sektora, u mnogome se oličavala u ovakvom tipu stanovanja. Takva pitanja su kroz različite formulacije bila po-tegnuta u svim sferama javnog života, pa i kroz kulturno – umetničke izraze. Uopšte, cela stambena problematika, otelotvorena je u mnogim delima jugoslovenske kinematografije, a film je možda najpotpunija slika sveta. Ovi problemi su često bili i ekranizovani, te s tim u vezi treba pomenuti film „Zajednički stan” iz 1960. u režiji Marijana Vajde. Poznate su i popularna, a sada već čuvena, serija „Vruć vetar” iz 1980. godine, zatim, trilogija „Rad na određeno vreme”, „Moj tata na određeno vreme”, „Razvod na određeno vreme”, te „Ljubavni život Budimira Trajkovića”.

Dnevni boravak tj. kombinovana soba.
Na programu film sa Milenom Dravić

Kod kuće – oživljena sećanja

Duh socijalističke epohe i ideja napretka i modernosti, odrazile su se u oblikovanju prostora i samom stanovanju. Stvaranje određene „recepture” i ustaljenog modela uređivanja stambenog prostora, odnosno estetike kojom je taj prostor odisao, odavale su utisak kolektivnosti i u privatnoj sferi. Sa fotografija kao vernih dokumenata prošlosti, uočava se da se zahtevala neka vrsta balansa, tj. ravnoteže između funkcije, izgleda i pozicioniranja predmeta. Međutim, socijalistički stanovi su često svedoci multifunkcionalnosti prostora, gde jedna soba može imati više namena dok se, sa druge strane, svakoj prostori mogu pripisati posebne namene od strane osoba koje je nastanjuju. Isprva skromna, svedena estetika enterijera je vremenom, nakon proklamovanja politike standarda 1965. godine, a pogotovo tokom „zlatnih sedamdesetih” postajala poprište učitanja ličnog „ja” u životni prostor dajući mu jedinstven ton (Erdei 2012, 69). U tom smislu, opremanje i uređivanje stanova su na neki način bili sredstvo putem kojih se lično konstruisalo i kombinovalo u okviru oskudnih resursa socijalističke države. Kako je Zapad obilovao dobrima koja ovde nisu mogla da se nabave, ljudi su posezali za različitim načinima dobavljanja robe u cilju „da se sebi omogući izbor, pa makar i sitnica.” (Ibid, 67). Kako je potrošački „apetit” rastao, tako se i domaća sfera obogaćivala iznutra. Ta „materijalistička orijentacija jugoslovenskog stanovništva” se najpre odražavala u okviru stana koji je pravi pokazatelj ličnog ukusa (Ibid, 69). Materijalna kultura našeg doma se pojavljuje i kao način prisvajanja šireg sveta i često kao reprezentacija tog sveta u našem privatnom domenu (Miller 2001, 1). Dom je najpre prostor u kojem mi iskazujemo svoju slobodu, u kom smo ušuškani od drugih, ali je takođe i mesto koje „propušta” spoljne uticaje zato ga je potrebno graditi tako da on najpre predstavlja nas same.

Govoreći o predmetima koji su se koristili u Jugoslaviji, najpre su odgovori ispitanika bili usmereni ka nekoj vrsti kolektivnih sećanja poput slobode, dobrog života, hrane, manifestacija, poznatih mesta za izlazak. Prosto, govorili su o nekoj vrsti jugoslovenske kulture, koja se oličavala i kroz predmete i kroz neku vrstu prakse. Ivan Kovačević napominje da „jugoslovensko kulturno nasleđe u periodu 1945–1992. godine predstavljaju kulturni proizvodi u visokoj, popularnoj ili ‘narodnoj’ kulturi proistekli iz glavnih obeležja države i ideologije koja je tom državom vladala, kao što je ključni idejni trougao izgrađivan tokom 1950-ih godina samoupravljanje, nesvrstanost i opštenarodna odbrana, praćen proizvodima i atributima same države, idejom bratstva-jedinstva, shvaćanjem radničke klase kao subjekta jugoslovenske (i svetske) revolucije, vladavinom komunističke partije (KPJ, SKJ), kultom Josipa Broza i kultom partizanskog rata (NOB)” (Kovačević 2012, 7 – 8).

Tokom boravka na terenu primetila sam da su „predmeti jugoslovenskog socijalizma” (npr. gramofon Tosca 10, RIZ tjuner, kristalne čaše, Jugoton ploče, pojedini komadi nameštaja poput lampi Meblo, komode iz Slovenijalesa, Vege-

tine i Krašove ambalaže, Zorki 4 fotoaparati, ali i fotografije, spomenice, zahvalnice, uspomena i pokloni za rad u firmama) često ili ukombinovani sa već postojećim stvarima, ili su naprosto sklonjeni u kut i zamenjeni novim. Retki su slučajevi gde je takvo uređenje enterijera i dalje u celosti opstalo. Pa ipak, „bilo koji od predmeta, ako se posmatra njegovo postojanje tokom vremena, može biti konceptualizovan na skali koja se kreće od novih do odbačenih i slomljenih objekata” (Rigins 1994, 102). Lično, toj skali bih dodala i „bezvremenske predmete”²⁷ koji su se takvim pokazali zato što i dan danas opstaju na vidnim mestima u okviru domova, a možda danas imaju isto ili ojačano značenje.

Estetika socijalističkog stana / Rekonstrukcija enterijera stana

Rekonstrukcija izgleda tipičnog (socijalističkog) stana u okviru mog istraživanja, na primeru jedne zgrade na Sajmu, iscrtavala se pomoću fotografija, ali ponajviše putem oživljavanja uspomena ispitanika kroz pitanja koja su im postavljana. Opisivanje idealtipskog primera socijalističkog stana u mojoj zgradi, najpre je zavisilo od kvadrature stambenog prostora odnosno od broja članova domaćinstva. Kako su se u zgradu uselili 1963. godine, i došli u potpuno prazne stanove, gde su osim opremljenog kupatila, imali samo kuhinjske elemente koji su bili identični u svakom stanu, stanovnici su na raspolaganju imali prostor koji je kao *tabula rasa* mogao da se iscrtava njihovim ličnim zamislima. Kako govorimo o samom početku šezdesetih godina, te prve godine odmah po useljenju bile su, od strane ispitanika, okarakterisane kao skromni period njihovog novog života, da bi se kasnije, po nabavci najosnovnijih stvari prešlo na dekoraciju i detalje i predmete koji su se dobavljali preko granice i koji su sam enterijer činili „bogatijim” i potpunijim. Najpre, potrebno je istaći da se tokom razgovora došlo do zaključka da je opremanje stana bio zajednički, porodični posao kod većine ispitanika, ali da su pretežno žene vodile računa o pozicioniranju dekorativnih predmeta u okviru doma. Međutim, uglavnom se zajedničkim dogovorom dolazilo do kompromisa između ukusa. Odluke o nabavci najpotrebnijih stvari, ukoliko nisu donete iz prethodnih stanova, poput kreveta, otomana, stola za ručavanje i ormana za garderobu, bile su najhitnije i ti predmeti nabavljali su se kreditnom kupovinom, kao najzastupljenijim oblikom plaćanja u to doba socijalizma.

Tipičan stan u zgradi na Sajmu kojim sam se bavila sastojao se od kupatila, ostave, sobe (čiji je broj varirao od stana do stana), kuhinje i terase. Kupatilo je

27 Najpre se misli na tehničku robu – šivaće mašine, fotoaparate, gramofone i ploče koji se danas vraćaju u „modu”, zatim na pojedine komade nameštaja (vitrine, kauče, komode) koje sam tokom istraživanja primetila u stanovima ispitanika. Kao veoma dragi isticani su i satovi sa posvetom koji su radnici dobijali od kolektiva, a koji ispitanici i danas nose. Takođe, mnogi sitni ukrasni predmeti (figurice, vaze, pa čak i stone lampe) pokazali su se istrajnim tokom vremena i uglavnom su ostali na vidnim mestima u okviru domova ispitanika.

već unapred bilo opremljeno i u svakom stanu imalo je identične pločice svetlo plave boje. Uski dugački hodnici u stanovima veće kvadrature bili su iskorišćeni i tako što se jednom stranom, po dužini pružao ugrađen orman sa cipelnikom koji je imao tzv. ukopavajuće ručice. Kuhinja je takođe bila ugradna i identična u svakom stanu, a sastojala se od niza elemenata poređanih po zidnoj liniji prostorije, odnosno od radnog i visećeg dela. Elementi su bili od tamne šperploče obloženi tirkiznim lakom sa kliznim vratima kod gornjih i donjih elemenata, dok su pločice na tom delu zida bile bele boje.²⁸ Ostatak prostorija bio je u potpunosti prazan, što je omogućilo bezbroj varijanti za ispoljavanje lične kreativnosti. Ukoliko je stan bio dovoljno prostran da bi imao zasebnu spavaću sobu, ona se gotovo uvek opremala nameštajem iz Slovenijalesa koji je svoj magacin imao na Zelenom vencu, odakle se određena soba i naručivala. Pored Slovenijalesa, moji ispitanici su neretko kupovali i u robnim kućama i prodavnicama „Novi dom”, „Šipad”, „Oriolik”, „Stol”, ali su često i nasleđivali ili donosili stari nameštaj, prethodno stečen, ili su naručivali ručno²⁹ rađene predmete. Poneki su čak i sami pravili stajaće lampe, čiviluke, police itd. Uglavnom je izbor nameštaja u početku bio veoma mali, te su, stilski, samo nijanse bile u pitanju kada govorimo o različitim proizvođačima.³⁰ Tipičan komplet nameštaja za spavaću sobu, sastojao se od bračnog kreveta sa dva noćna stočića, ormanom i niskim plakarom iznad koga je obično dodavano ogledalo. Sa retkih fotografija u boji, može se uočiti da je, kad je drvenarija u pitanju, prevladavala boja mahagoni drveta, ali da je, uopšte, u početku vladao trend zagasitijih boja u domu. Spavaća soba se, kao mesto „privatnijeg u privatnom” – daleko od pogleda šire javnosti, najminimalnije dekorisala. Takođe, ako je stan bio male kvadrature, često su porodice imale jednu zajedničku sobu za spavanje koja je ujedno bila i dnevni boravak.

S druge strane, dnevna soba bila je jedno od centralnih mesta u samom stanu. Opremljena se kao tzv. kombinovana soba koja se obično sastojala od kompleta plakara (regala), dvoseda, troseda odnosno kauča ravnih bočnih stranica, na kojima se često i spavalo, te fotelje sa kosim naslonom sa stočićem.³¹ „Kombinovana soba je deo stana koji je tokom noći služio za spavanje, a danju bio poprište zajedničkih aktivnosti ukućana, i za koji su arhitekti i dizajneri uobičajeno preporučivali — u zavisnosti od veličine — prostorno zoniranje za različite aktivnosti, i upotrebu višenamenskog nameštaja” (Erdei 2020, 165). Ovakav izgled sobe bio je nezaobilazan za socijalističke stanove. Kombinovana soba imala je i neku vrstu vitrine u kojoj su se izlagali ostali dekorativni predmeti poput knjiga, kristalnih čaša, praznih ukrasnih vaza, figurica od murano sta-

28 Neki od ispitanika su kuhinju zadržali u originalu, te je ovaj podatak proizašao kako i njihovih opisa, tako i iz ličnog uverenja u verodostojnost tih podataka.

29 Jedan od ispitanika je naveo da je kompletan nameštaj kupio od prodavca koji se bavio prodajom nameštaja koji su izrađivali zatvorenici iz Kraljeva. Ispitanik smatra da su komadi bili izuzetno povoljni, a kvalitet je bio sasvim zadovoljavajući za njegove potrebe.

30 Nameštaj se kasnije menjao modernijim modelima kupljenim u pomenutim firmama.

31 <http://leksikon-yu-mitologije.net/kombinovana-soba/>

kla, muzičkih radio aparata („Melodija”, „Simfonija”), ploča, limenih kutija od slatkiša (Kraš, Cosmopon, Fla.Vor.Aid itd.). Kako su plakari, odnosno vitrine često bile niže, na njima su se redale staklene i kristalne vaze, saksije sa cvećem, igračke, poneki ukrasni tanjir. Vitrine su često imale staklena klizna vrata koja su, po rečima ispitanika, štutila dekorativne predmete od prašine. Mnogi su taj stakleni deo samoinicijativno skidali jer je njegovim čestim pomeranjem, staklo postajalo lomljivo. Pored staklenih čaša, ove vitrine su gotovo uvek služile za izlaganje flašica žestokih pića³² kojim su se deca često igrala, otmenijih setova za čaj i kafu itd. Cenjenija pića koja su se držala u vitrinama socijalističkih stanova bila su, po tvrđenjima ispitanika rodno podeljena. Tzv. „žensko” piće bio je „Kruškovac” i čuveni aer konjak koje su mnoge žene pravile i u domaćoj radinosti, dok su brendi i štok bili tipično „muška” pića. Donji deo tih regala služio je kao ostava za posteljinu ili nešto vrednije posuđe, koje se nije mešalo sa onim koje se koristilo u svakodnevnoj upotrebi. Neretko je da se takvo posuđe uopšte nije ni iznosilo iz komode, ili da je služilo samo za izuzetne prilike. Dnevni boravci obilovali su edicijama knjiga „na metar” koje su se kupovale preko firmi, te je skoro svaki dom imao komplet klasika i dela raznih pisaca poput Perl Bak, Ernesta Hemingeja, Hauarda Springa, Lajoš Zilahija, Alberta Moravije, Meše Selimovića, Ive Andrića i mnogih drugih, dok su se za decu kupovala izdanja izdavačke kuće „Lastavica”. S druge strane, u skladu sa zapadnim tokovima mode i tada aktuelnim futurizmom u sferi dizajna izuzetno popularni su bili hromirani „Meblo” lusteri i lampe, čiji su abažuri ličili na svemirske tanjire. Ovaj veoma interesantan dizajn bio je reakcija na nadmetanje Zapada i SSSR-a u istraživanju kosmosa (Grgić 2009). U ono vreme, mnogi su u svojim stanovima imali i jambolije – vunene prekrivače koji su se koristili kao presvlaka na kaučima, ili sedištima automobila. Interesantno je da je samo jedan od mojih ispitanika imao jamboliju u svom domu, dok su je ostali smatrali *démodé komadom*. To bi se moglo okarakterisati i kao „kritika kiča” proizašla iz estetskih kriterijuma koji su se na neki način poštovali (Kovačević 1984, 58).

Sa porastom razvoja tehnologije i sve veće pristupačnosti televizora (gotovo svi ispitanici imali su televizor proizvođača EI Niš), kuhinju kao nekada ključnu prostoriju za povezivanje ukućana zamenjuje dnevna soba gde je televizor uglavnom i bio smešten.³³ Najčešće je bio centralno pozicioniran u sobi i postavljan na mesto gde bi se istakla njegova vrednost, samostalno ili u okviru najvećeg otvora u regalu. Kako su žene tada aktivno vezle goblene³⁴ i uopšte se bavile rukotvorinama, nezaobilazno je bilo da se preko gornje površine televizora stavi romboidni milje, koji je mnogo decu u ono vreme nervirao, jer im je zaklanjao pogled na jedan novi svet iz kutije. I ne samo televizor, već i većina

32 Neka od njih su *Courvoisier* cognac, viski *Johnnie Walker*, *Vaccari Menta*, *Crème de cacao liker*, *Echt Stonsdorfer* itd.

33 <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Kako-je-ves-masina-urusila-socijalizam.lt.html>

34 Posebno cenjene su bile šeme za čuveni Vilerov goblen, ali su se ostale goblenske šeme mogle naći i u časopisima. Gobleni su obilovali motivima prirode, mrtve prirode, dok su se za decu izrađivali gobleni sa crtanim junacima.

predmeta koja je na neki način mogla da ošteti površine nameštaja bila je podmetnuta manjim miljeima raznih oblika i „mustri”. Na početku, televizor ne samo da je zblizavao ukućane, već je mogao da okupi i deo komšiluka koji je u večernjim časovima emitovanja programa dolazio da se zabavi. Tokom sedamdesetih godina većina ljudi mogla je da priušti televizor, te su to na neki način bili prvi znaci raslojavanja među Jugoslovenima. Kasnije se to raslojavanje ogledalo i u posedovanju automobila, čuvenog „fiće” u vremenima kad su dvorišta bila puna dece, a ne parking mesta. Danijela Velimirović, navodeći podatke iz istraživanja Vesne Pešić, kaže da su „kupovina kućnih aparata, automobila, motocikala, modne odeće, vikendice i boravci u inostranstvu menjali (su) kvalitet života”, a potrošnja je postala „sredstvo statusne identifikacije” (Velimirović 2008, 19, nav. prema, Erdei 2012, 69–70).

EI Niš televizori prekriveni miljeom i drugim dekorativnim predmetima

Kuhinje su vremenom postajale opremljenije tzv. „kuhinjskim robotima” koji su štedeli vreme zaposlenim ženama. Mikseri, blenderi, seckalice i multipraktik uređaji postali su popularni i poželjni kuhinjski predmeti koji su se nabavljali i kod nas, ali su ih često donosili i iz inostranstva. S druge strane, gotovo da nije postojala porodica koje je metalne ambalaže od vegete ili nekog kekisa bacala, već ih je čuvala i punila nekad i drugim stvarima (poput konca za šivenje, sušenih listova čaja, ili drugih namirnica). Frižideri marke „Obodin”, kao i zamrzivači koji tada nisu bili kombinovani kao danas, šporeti iz fabrike „Sloboda” – Čačak bili su najcenjeniji među kupcima, dok je „Gorenje” tek sredinom sedamdesetih uzelo prevlast nad popularnošću. Takođe, retko ko je imao luksuz da kuhinja i trpezarija budu dve odvojene prostorije, već se hrana jela na mestu gde je i pripremana, dok se u svečanim prilikama sto iznosio u dnevni boravak. Porodice su u dogovoru sa komšilukom nekada namerno kupovale identične trpezarijske stolove i stolice³⁵ kako bi mogli tokom pravljenja slavlja i kakvih većih okupljanja da pozajme jedni od drugih, u cilju da estetika bude skladnija, ali i iz praktičnog razloga da se lakše „uklope”.

35 Netapacirane stolice sa jednostavnim rešetkastim naslonom, i rasklopni sto bili su prisutni u skoro svakom domu.

Svaka soba imala je tzv. najlon zavese sa osnovom bele boje, različitih dezena koje su se nabavljale u prodavnicama metražne robe (npr. Betex), mada su ih mnoge žene same šile, vodeći se modelima koje su viđale u časopisima, na sajmovima itd. U vezi sa tim, svaki dom posedovao je mašinu za šivenje marke „Bagat” ili „Union” koje su se takođe kupovale na kredit. Šivaća mašina im je služila da lako kopiraju krojeve zapadnih trendova koje su mogle da prate u čuvenom jugoslovenskom časopisu „Praktična žena” najpopularnijem s kraja pedesetih godina, a i u celoj deceniji kasnije. Međutim, nedugo zatim, kada su socijalistički režimi od kraja 1960-ih postali otvoreni za zapadnu modu i modernost (Bartlett 2004, 153), „Praktičnu ženu” zamenjuje „Burda” nemački časopis ispunjen raznovrsnim sadržajem i prikazom zapadnih modnih tokova, kao pravi model za ugledanje. „Burdu” možemo da gledamo, bez obzira na modu i stilove koje promovise, kao medijum osnaživanja i samoekspresije za konzumente zato što im je omogućavala alate, mogućnost da biraju, čak i kombinuju i transformišu modne stilove individualno, a po ugledu na zapadne tokove. Ne samo da je „Burda” pružala ideje za odevne kombinacije, već je ovaj časopis nudio i sliku sasvim novog načina uređivanja doma i kreativne prakse ulepšavanja istog.

Estetika doma se ogledala i kroz ljude koji u tim stanovima žive, odnosno kroz odnose koje su ostvarivali u prostoru koji su delili. Ukoliko je to prostorna struktura omogućavala, deca su imala prednost kada je namena soba u pitanju. Nastojalo se da se za njih obezbedi soba sa kaučem ili krevetom, piscim stolom, komodom za knjige i ormanom za odeću, a zavisno od uzrasta i prostor za igračke. „Šezdesetih godina u Jugoslaviji postoje tri velike fabrike igračaka, „Biserka” iz Zagreba (1956), „Jugoplastika” iz Splita i „Mehanotehnika” iz Izole (1952)” (Erdei 2012, 86). Igračka, kako kažu ispitanici, u njihovim domovima nije bilo puno i često su se kupovale po robnim kućama, komisijama, ali su takođe bile popularne kaučugane lutke u trafikama, klikeri „troperci”, dok su „mermerci” nabavljani iz Republičkog geodetskog zavoda, koji je bio u blizini.³⁶ Pa ipak, kako su deca većinu slobodnog vremena provodila napolju, nezabilazna je bila kupovina bicikala slovenačke marke „Poni”, „Prvi partizan” ili „Jugovinil”, kao i romobila, roľšua, sličuga itd. Takođe, socijalistički poredak je promovisao i štednju od malih nogu, i svest o pojmu novca. Metalne kasice Udružene beogradske banke bile su namenjene malim štedišama čiji je ključ imao ili roditelj, ili je on stajao u banci. Isprva metalne, a kasnije gumene u obliku čuvenog para Stanimira i Stanimirke, bile su pravi kreativan način da se deca podstaknu na kontrolisan odnos prema novcu.³⁷ Ove kasice često su bile sastavni deo polica u dečjim sobama. Police starijih su se najbolje popunjavale Jugoton pločama, koje su se puštale na najpopularnijem gramofonu Tosca 10 sa zvučnicama proizvođača „Iskra”, dok su zidovi najčešće bili oblepljeni posterima iz aktuelnih teen časopisa.

36 Ispitanik je ispričao da su jedan od pomoćnih sredstava geodetskih instrumenata bile i mermerne kuglice, koje su deci dobro poslužile kao najjači kliker u njihovim svakodnevnim igrama.

37 <http://leksikon-yu-mitologije.net/stanimir-stanimirka/>

U godinama koje su usledile nakon useljenja, porodice su mogle da lagano nadograđuju i ulepšavaju izgled svojih domova. To je period kada se već kupljen nameštaj obogaćuje dekorativnim predmetima koji su za svrhu imali iskazivanje pojedinačnih preferencija i bili pokazatelj njihovog ukusa. Tada, zapravo, i dolazi do uraznoličavanja i neke vrste individualizacije. U ovoj fazi, dok je baza stanova bila ista, različitosti su se mogle uočiti u detaljima i načinu izlaganja kupljenih predmeta. Kako je od sredine šezdesetih običan socijalistički čovek počeo da putuje, i da se susreće sa robom koju u svojoj zemlji nije mogao da nabavi, on je počeo da kombinuje i da u svoj dom unosi postepeno takve predmete. Najsigurnija šoping luka svakog Jugoslovena, kako kažu ispitanici, bio je Trst.³⁸ Put u Trst je, slažu se, bio gotovo normalna stvar, i išlo se bez posebne pripreme. Uglavnom se kupovina obavljala u roku od jednog dana, sa brzim obilascima robnih kuća „Upim”, „Koin”, „Standa” i uključivala je šetnju Ponte Rosom, najpoznatijom otvorenom pijacom. Odatle, ispitanici su najčešće donosili pepeljare, posuđe, zavese, prostrirke, lampe i drugu dekoraciju za kuću, koja ne samo da je bila izraz svojevrsnog novog dizajna, već je obilovala ponudom različitih boja, dezena i oblika. Oni koji su bili na višim funkcijama u ŽTP-u, često su poslovno išli i mnogo dalje od Italije, i tako donosili egzotičnije stvari.³⁹ Porodica sa kojom sam razgovarala navela je da je samo tokom šezdesetih godina bila u preko 20 zemalja sveta, odakle su uglavnom donosili tehničku robu i pretežno umetnička dela poput persijskih radova u sedefu, slike sa ulica Monmartra, kožne figure iz Indije, kineske vaze, kristalne korpice iz Rusije itd. Uniformnost koja je vladala za vreme socijalizma, u njima je budila želju za egzotikom, te su, šta god su mogli, zamenjivali inovativnim i neobičnim stvarima. Mnogi od njih vodili su se parolom da „nisu dovoljno bogati da bi kupovali jeftine stvari”, te su pri kupovini dosta promišljali o kvalitetu te robe. Možda ne više sa takvom jačinom kako je tokom pedesetih bilo, ali nabaviti neki predmet postalo je put konstruisanja jastva uprkos/nasuprot režimu (Crowley and Reid 2002). Pri njihovom izboru, dizajn i neka vrsta egzotičnosti imali su presudnu ulogu. Takođe, hobiji ispitanika dakako su uticali na celokupan izgled stana. Interesovanje za fotografiju, muziku, umetnost, drevne civilizacije, modu, nauku, kolekcionarstvo, samo su neki od činilaca u uređivanju enterijera kod mojih ispitanika.

S druge strane, osim isprva automobila i televizora, i pojedinih tehničkih uređaja, ispitanici smatraju da nije bilo izrazitih klasnih razlika jer su putem kredita skoro svi mogli da nabave sve. To je bilo samo pitanje snalažljivosti u snabdevanju egzotičnom robom koja se preko rođaka i prijatelja nekad naručivala, a često se i lično odlazilo u potragu za njom. Takođe, imućnije porodice

38 Ovde je važno napomenuti da su zgradu pretežno naseljavali radnici ŽTP-a koji su imali povlašćenu cenu vožnje van Jugoslavije, dok su po Jugoslaviji mogli da putuju potpuno besplatno, što im je omogućilo da lakše i sa manje troškova nabave potrebne predmete.

39 Potpuno nova konotacija o predmetu dobije se samim pomenom na nešto egzotično, i dan danas, ili pak ukoliko je predmet neobičan, nailazi se na oduševljenje ako je kupljen „kod kuće”.

su u nasleđstvo ostavljale dosta predratne imovine koja je kao antikvitete često dobijala veću vrednost, kao što je rustični nameštaj od punog drveta, porcelanske lutke, posrebrani escajg, svilene prostirke itd. Iz razgovora sa ispitanicima, jasno se videlo da oskudica u zadovoljenju njihovih potrošačkih potreba nije ostavila nikakvog traga na njih, jer su mnogi živeli uz blagodeti zapadnjačkog konzumerizma sa kojim su se susretali najviše putem šoping turizma do Trsta. Međutim, kako tvrdi i Ivana Spasić, čini se da njihova „sećanja na SFRJ ipak sadrže jedan znatan „višak“, jednu idealizujuću crtu selektivnog pamćenja, koje zadržava samo ono što je bilo dobro, a mane i ružnoću nekadašnje stvarnosti voli da prebriše” (Spasić 2012, 588).

Pojam „lepo uređenog stana” u periodu socijalizma koji sam istraživala, mogao bi se najpre odnositi na prostor koji je, s jedne strane, pratio modne i dizajnerske aktuelnosti rasplamsanog Zapada dok je sa druge, vešto „operisao” sa dobrima iz sopstvene sfere. Konzumenti „nesocijalističkih” i „socijalističkih” predmeta nalazili su savršen sklad pri njihovom međusobnom upotpunjavanju i slaganju. U stanovima mojih ispitanika, mesta je bilo za sve. Na istoj polici se, u kuhinji na primer, mogao naći emajlirani plehani tanjir sa posvetom, ili metalna kutija za dražeje ili kafu pokraj skupocenog seta kristalnih činija. S druge strane, u dnevnoj sobi u vitrini stana br. 5 na II spratu drugog ulaza zgrade, pored staklenih figurica stavljala se i poneka od gumenih i drvenih maskota iz turističkih agencija, Banke, Jugoplastike, Naftagasa, ali i čajni set i vaze od porcelana⁴⁰ pokraj čaturice u kožnoj futrolji ili neke od uspomena iz vojske itd. Različite kombinacije spajanja i odvajanja pojedinih predmeta, njihova prostorna bliskost tj. udaljenost, sve su to bile tehnike kojima se dekorativna moć nekog predmeta izražavala ili „gušila”.

Rigginsova podela na pasivan i aktivan vid predmeta (Riggins 1994), je pomogla da se, bar delimično, prepoznaju artefakti koji su te uloge imali i menjali, a koji su se nalazili u domovima ispitanika. Naime, iste stvari su različito mogle da operišu u različitim domovima. U najčešće zgušnjato popunjenim vitrinama, većina predmeta imala je pasivnu ulogu služivši kao „skulptura”, ukras, predmet za gledanje, dok je s druge strane, u drugom domu neki od tih ukrasa mogao je da ima aktivnu ulogu, odnosno vid. Časa koja je odvojeno stajala na polici pokraj televizora mogla je da služi kao samostalni dekorativni predmet u dnevnom boravku stana ispitanice sa IX sprata drugog ulaza, dok je, u drugom slučaju, kod porodice iz stana br. 14 na V spratu prvog ulaza časa, na primer, služila kao posuda za olovke. Takođe, skupocene vaze od venecijanskog, mura-no stakla, u nekom domu mogle su biti posmatrane kao aktivne ukoliko bi u njih vlasnik stavljao cveće (a čija bi učinkovitost opet varirala u odnosu na to da li je cveće prirodno ili veštačko), dok bi takav isti predmet, i pored svoje suštinski aktivne namene, mogao da bude konceptualizovan kao suštinski pasivan, više nalik nekoj statui, koji je služio kao izraz estetske moći, obično stajavši udaljen od ostalih predmeta. Sličan, pasivan, vid u pojedinim domovima, imale

40 Izuzetno popularne su bile vaze u obliku ribe.

Svakodnevnica ispitanika, prizori iz stanova.

U pozadini tipičan izgled vitrina koje su obogaćene dekorativnim predmetima – od vaza, kasica za štednju sa imenima, te kompleti knjiga i igračka

su i velike teške jednobojne pepeljare sa natpisima (Gancia Americano – l'aperitivo dissetante, Riccadonna international itd.) donošene iz Trsta, koje su u domovima nepušača bile dekorativni izraz i skoro nikad se nisu upotrebljavale za goste pušače. Radije, one su punjene popularnim značkama, kovanicama ili drugim sitnim predmetima, što je praktikovala porodica iz stana 22 na VII spratu prvog ulaza, i na taj način one su dobijale potpuno drugačiju namenu tj. imale su neobičajenu upotrebu. Igračke su iz aktivnog takođe lako prerastale u pasivan vid. Nekadašnje „male lutke u satenu”⁴¹ bile su aktivno korišćene tokom određenog perioda detinjstva, dok su kasnije bile percipirane kao lep dekorativni predmet, čiji je vid onda prerastao u pasivan, te je iz dečije sobe prelazio u dnevni boravak i postavljan među ostale dekorativne predmete. Ko je posedovao set tacni sa kobaltom i pozlatom obavezno ih je postavljao tik uz zid vitrine, ili na vrh vitrine kako bi, kao vredan predmet ostao zaštićen i distanciran u odnosu na ostale. Ponegde, ovakvi tanjiri sa motivima su stavljeni na zidove iznad vrata kako bi se još jače isticala njihova pozicija. Tanjir, kao suštinski aktivan predmet namenjen jelu, pretvara se u pasivan, preuzevši dekorativnu ulogu i osim izloženosti pogledu, nije imao drugu funkciju.

Iako je postojala prostorna raspoređenost predmeta u kojoj su ne samo otmeniji, već i nasledeni, poklonjeni objekti stajali odvojeno i na neki način bivali ističani, predmeti su češće bili blisko pozicionirani. Iako raznorodni, različitog porekla, načina izrade i vrednosti, predmeti su često bili postavljani jedni uz druge, sačinjavajući možda brižljivo planirane, a možda nenamerno

41 Ove lutke su, po rečima ispitanika, dobijane u kutijama zajedno sa satenskim materijalom od kojih se kasnije samostalno šila odeća.

aranžirane, „ansamble”. Čini se da ovakva praksa grupisanja predmeta podržava Riginsovu tvrdnju da je „prostorni raspored predmeta (je) odražavao ideju da predmet koji dotakne drugi predmet poprima karakteristike tog drugog predmeta” (Riggins 1994, 103), i da to, uprkos statusnoj i drugim vrstama nesuklađenosti predmeta, odražava osećaj za lepo i istovremene težnje domaćina da balansiraju domaće i strano, moderno i tradicionalno, staro i novo.

„Lep stan” je za ispitanike predstavljao spoj ličnih htenja sa realnim mogućnostima, a za sve se mogao naći alternativni izbor. Zanimljivo je da su se moji ispitanici, ponajviše žene, vešto koristile, sada popularnim, DIY (do it yourself) varijantama i tehnikama, i rukotvorinama uopšte, te su lične ideje i zamisli o nekom predmetu lako mogle i da ostvare. Prvenstvena karakteristika dobre estetike je bio kvalitetan i kompletan nameštaj. Najbolje je bilo kad su se kriterijumi kvalitetne robe i robe po ličnom ukusu poklapali, jer su ispitanici kroz potrošačku praksu često nailazili na lepu, estetski prihvatljivu, a nekvalitetnu robu.

Činjenica je da je ponuda tokom prvih decenija jugoslovenskog socijalizma bila homogenizovana, odnosno da su potrošači bili izloženi međusobno vrlo sličnim predmetima „kod kuće”, što je dovelo do toga da i estetika socijalizma bude, na neki način uniformna, tj. kulturno homogena. Međutim, i pored te homogenizacije, postojao je prostor za ostvarivanje različitosti koji se tražio u dobrima preko granice (Miller and Tilley 1996). Pa ipak, inventar predmeta kojim je prosečan Jugosloven raspolagao sadržao je mnoštvo artefakata koji su se aktivno i kreativno upotrebljavali, iako su možda bili prisutni u većini domova. Dakle, i pored te uniformnosti, bitna je kreativnost, način na koji je taj predmet u pojedinačnim slučajevima korišćen, kako je pozicioniran, da li je bio upotreban ili je predstavljao ukras. Sve su to načini kojim su se pojedinci rukovodili kako bi dali ličnu notu privatnoj sferi. Izgled domova u socijalističkoj Jugoslaviji najpre je, na neki način, bio izraz i deo tadašnje popularne kulture koju su Jugosloveni svakodnevno konzumirali. Ta vrsta dostupnosti i širenja medija omogućila je da masovna kultura postane pristupačna i da, na neki način, bude mejnstrim. Otuda i sličnost u izgledima stanova, koja se može okarakterisati i kao izraz kolektivnog, izraz duha vremena, koja se nadalje uraznoličavala sve veštijim potrošačkim praksama najviše tokom sedamdesetih godina. Međutim, ispitanici tvrde da dobro uređen stan nije proizilazio iz sugestije koji nameštaj treba da se kupi, već više iz neke ideje o boljim stambenim navikama. Više bi se moglo reći da je postojala lista preporučenih dobara koji su bili označeni „modernim”, a koje su se mogle naći u prodavnicama i robnim kućama. Modeli ugledanja koji su delovali spolja, u mnogome su modernizovali ustaljene socijalističke komade. Komfort koji je radnom čoveku bio potreban nakon napornog radnog dana, trebalo je da se ispolji najpre u njegovom domu, gde je kupac birao udobnost i praktičnost pre svega.

Takođe, potreba za novim stvarima, stalnim menjanjem i nadopunjavanjem, definitivno je označila taj period. Ambijent i raspored stvari u njemu

nije bio stalan. Kako bi se izgled „osvežio”, prostorna struktura odnosno raspored nameštaja u sobama se često menjao, dok su ostali predmeti uporedo sa modnim tokovima polako ulazili ili izlazili iz tog prostora. Estetika i kriterijumi estetike bili su, a i danas su, veoma promenljivi. Već sledeće sezone, neki komad može da postane potpuni „out”, te je potrebno zameniti ga najnovijim „in-om”. Te potrebe potrošača za unutrašnjom promenom, biće aktuelne dokle god postoji promena spolja.

Završna razmatranja

Za razliku od skromnih i oskudnih pedesetih, šezdesete a ponajviše sedamdesete godine donele su izuzetno raznolike načine na koje je potrošačka kultura gradila svakodnevicu Jugoslovena. Mogućnosti koje su im tada pružene, bile su u skladu sa opštim prosperitetom zemlje koja je svoja vrata otvorila Zapadu. Potrošačke prakse su se uraznoličile i Jugosloveni (i žene i muškarci) su postali pravi aktivni konzumenti svih novoplasiranih proizvoda. Ne samo što je otvorenost ka Zapadu pružila uvid u jedan sasvim novi svet, već je i jugoslovenski socijalizam poboljšao i sopstveni stil, okrećući se modernosti i trendovima, te su se i u domaćoj radinosti mogli naći posve interesantni predmeti koji su danas, u nekoj vrsti vremena gde se stari trendovi ponovno oživljavaju, izuzetno traženi. Želela bih da naglasim da sam kroz razgovor sa ispitanicima zapazila da ljudi nisu bili u potpunosti nezadovoljni domaćom robom, kao i to da nisu sumanuto hrlili ka onoj drugoj, stranoj. Sve je to bila više stvar kombinovanja, dodavanja, upotpunjavanja, koja je odavala i jasnu poruku o realnom robnom nedostatku. Međutim, i u toj potrazi za željenim predmetima nije se mislilo samo na to da kupljeni predmeti moraju biti istaknuti i pokazani. Taj proces se više svodio na zadovoljenja ličnih potreba, bez takmičenja sa drugima. Dakle, estetizacija stanova najpre se odrazila na polju potrošnje, jer su zahtevi za modernim uređenjem iziskivali kupovinu brojnih artikala za dom, od osnovnih predmeta do najsitnijih detalja.

Čini se da i mnogo godina kasnije, nakon nestanka Jugoslavije, nekadašnji Jugosloveni i dalje žive (kroz) svoja sećanja. Gotovo da nije postojao stan koji nije imao izloženu bar jednu stvar kupljenu u doba o kojem smo razgovarali, bilo da je to neki ukras, lampa, tehnički predmet ili komad nameštaja. To nas, ipak, navodi da postoje stvari koje će uvek za nekoga biti bezvremene, ili nešto što će uvek ostati „ono lepo”. Pojam lepog i estetike je najpre stvar ličnih preferencija, pa tek onda stvar koja se vrlo brižljivo gradi izvana, mada taj proces, reklo bi se, može biti i obrnut. Kroz ovo istraživanje uvidela sam da se estetika ličnog prostora najpre gradila kroz lične preferencije sadržane u ponudi, i realnih mogućnosti kojima su ljudi raspolagali. Smatram da se, i pored opšte rasprostranjenog shvatanja da je čovek veoma materijalistički orijentisano biće, mere vrednosti ne ogledaju u objektima koje posedujemo već u načinu kako sa

njima operišemo i kako se ophodimo preko njih sa drugima, odnosno kako ih koristimo u očuvanju onog pravog u sebi, čoveka. Uređenjem ličnog prostora mi komuniciramo sa svetom i, pored iskazivanja nas samih kroz neke telesne tehnike, ovo je prvo mesto gde se naše prave identitetske osobine i oslikavaju. Urednost-neurednost, ukus-neukus, minimalizam-prenatranost, domaće-egzotično, prestižno-prosečno itd. Ta interakcija koja se između predmeta i ljudi ostvaruje, uspostavlja sliku o nama samima koju svesno ili nesvesno želimo da pružimo drugima oko sebe.

Izgled socijalističkog stana omogućio je da se uoče ne samo trendovi koji su u ono vreme vladali, već i da se pokažu načini kako se do ostvarenja takvih zamisli i dolazilo. Ispitanici su pokazali da su, ukoliko nisu mogli da priušte sve što su za sebe želeli, postojali alternativni načini kako postići željeni cilj i efekat. Dostupnost časopisa za praćenje modnih aktuelnosti pomogla je i da se pored dostupnosti predmeta van države, ljudi još više pokažu kreativnijim i svojim. Rukotvorine su bile izuzetno popularne, pogotovo među ženama, te se taj čin pravljenja predmeta bilo po šablonu bilo po sopstvenoj ideji, pokazao kao veoma dobro sredstvo uraznoličavanja uvreženog načina stambenog uređenja. Takođe, kada se među ispitanicima postavljalo pitanje o definisanju ukusa, većina je smatrala da se dobar ukus uglavnom reprezentovao kroz posedovanje skupljih i kvalitetnijih predmeta, dok su neki s druge strane smatrali da se ukus gradio najviše kroz modne aktuelnosti koje su praćene kroz ponudu u robnim kućama. Potrošački aktivni, ispitanici su svoj novac trošili na predmete koji bi bili najpre dugovečni, a koji bi i estetski lepo izgledali. Estetika stana je posredno ukazivala na širok dijapazon praksi koje su se ogledale u slaganju, kombinovanju, rekonstruisanju, pravljenju i raspoređivanju predmeta i stvari u okviru doma.

Iako možda različito u odnosu na ondašnji način kupovine, mnogi se danas vode čuvenom izrekom Ludwig Mies van der Roha „manje je više”. Potrošački snovi Jugoslovena dakako su mogli biti ostvareni, samo je bilo pitanje na koji način će njihove veštine doći do izražaja. Iz današnje perspektive, kako zaključuje Ildiko Erdei „kada su se zapadne robne marke odomaćile na novim postsocijalističkim tržištima, i kada je njihova potrošnja postala moguća i normalizovana, mnoge od njih su polako gubile deo nekadašnje magične privlačnosti” (Erdei 2012, 247).

U jeku današnje oživljene zainteresovanosti za život nekadašnjeg „socijalističkog čoveka” u Jugoslaviji, nadam se da je ovaj rad makar jednim delićem ponudio bližu i celovitiju sliku enterijera i estetike doma na jednom reprezentativnom primeru socijalističke arhitekture i stanovanja. Rad je, najpre imao za cilj, da osvesti sećanja ispitanika i da dočara njihovo lično iskustvo kroz sećanje koje je, moram naglasiti, zaista velikim delom bilo kolektivno, i čini se da je ta homogenost nešto u čemu su ljudi velikim delom uživali. Međutim, takođe prisutne, tehnike uraznoličavanja bile su zaista širokog dijapazona, i čini se da se svako na sebi svojstven način trudio da ipak pokaže svetlu svoje „ja”.

*

Deceniju kasnije, u neobaveznim razgovorima koje svakodnevno vodim sa prijateljima i poznanicima raznih godišta, stičem utisak da ne postoji kolektivan stav, već „svakom svoje” sećanje, iskustvo i mišljenje. Ravnodušnost, bes, zadovoljstvo podjednako su zastupljeni kao emotivna reakcija na tekuće promene koje sa svih strana trpi glavni grad, stoga masovniji društveni odgovor gotovo u potpunosti izostaje. Međutim, razgovor sa stanarima zgrade na Sajmu koju sam istraživala i sa kojima sam i dalje u kontaktu, na površinu ipak izbacuje kolektivnu strepnju za budućnost same zgrade, koja sa proširenjem projekta „Beograd na vodi” postaje neizvesna. Ako nije ugrožena baš ona sama, svakako je u pitanju budućnost komšiluka, kulturnih predstava, gustih mreža značenja i narativa o kraju što je i istorijski, simbolički i identitetski u tesnoj vezi sa Beogradskim sajmom, koji i svoju, ali i istoriju ovog grada piše punih 70 godina.⁴² Pre mnogo godina, Srđan Radović je istakao za jedan drugi gradski lokalitet: „građevinski bum koji karakteriše skoro isključiva inicijativa privatnog kapitala (za razliku od socijalističkog doba kada je to bio skoro suvereni domen države) ne može još dugo zaobilaziti jednu od budućih najatraktivnijih zona grada” (Radović 2009, 157). U slučaju Sajma, reč je o simbolu beogradske topografije sa razgranatom saobraćajnom mrežom, kulturno-istorijskim značajem i urbanim folklorom, koji je jedna od najznačajnijih tačaka glavnog grada. Proces preoblikovanja koji se, s godinama, desio u okviru same zgrade, nageo je golim okom vidljive promene, u okviru njenog organizovanja, osećaja zajedništva, a najpre njene heterogene demografije, koja danas stoji u suprotnosti s nekadašnjom homogenošću. Nekada privremene zajednice, a danas privremeni stanari, nekolicina „originalnih” žitelja i njihovih naslednika, te novih kupaca „outsajdera” činile bi zanimljiv uzorak za novi izlazak na teren kojim bi se „aktivirale” neke nove priče o povezanosti sveta objekata sa ljudskim subjektima u savremenom kontekstu i u perspektivu stavile ideje za brojna buduća istraživanja koja će, svojim odjekom, nadam se, nadjačati stalni zvuk rušenja starih, u službi izgradnje novih kvadrata.

Za kraj, još prizora iz života i dokolice ispitanika

42 <https://sajam.rs/sr/>

Literatura

- Archer R. 2016. *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge.
- Alfirević Đ, Simonović-Alfirević S. 2018. „Socijalistički stan u Jugoslaviji – obrazac ili tendencija?” *Spatium* (40): 8–17.
- Bogdanović B. 2019. *Antropologija grada, političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Borm B. 2017. „Welcome Home, An Ethnography on the Experiences of Airbnb Hosts in Commodifying Their Homes”, In: Frömming, S. Köhn, S. Fox, & M. Terry (Eds.), *Digital Environments, Ethnographic Perspectives Across Global Online and Offline Spaces*, 2017, pp. 39–52.
- Bourdieu P. 1984. *Distinction, A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Buchli V. 2000. *An archaeology of socialism*. Oxford, New York: Berg.
- Buchli V. 2013. *An anthropology of architecture*. London [etc.]: Bloomsbury.
- Burdije P. 2004. „Habitus i prostor stilova života”, *Kultura*, br. 109/112 (1): 131–170.
- Colloredo-Mansfeld R. 2005. „Consumption”, In: James G. Carrier (ed.), *Handbook of Economic Anthropology*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, USA, 210–228.
- Ćurčić B. 2010. „Dizajn centar, Beograd – prilog istoriji jedne organizacije za edukaciju, promociju i unapređenje dizajna”, *Zbornik – Muzej primenjene umetnosti*, no. 6, pp. 91–102.
- Dukanac D. 2023. *Re-konceptualizacija upotrebne vrednosti stana, tumačenje svakodnevnog života u stambenoj izgradnji za potrebe JNA*, doktorska disertacija.
- Đorđević J. 2008. *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.
- Erdei I. 2008. *Antropologija potrošnje: Teorije i koncepti na kraju XX veka*. Beograd: XX vek.
- Erdei I. 2012. *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Erdei I. 2020. *Moderni život u udarnom terminu, televizija, humor i politika u socijalističkoj Jugoslaviji*. Beograd: Evoluta.
- Fehérváry K. 2011. „The Materiality of the New Family House in Hungary, Postsocialist Fad or Middle-class Ideal?”, *City and Society*, 23(1): 18–41.
- Hård M. 2010. „The Good Apartment, The Social (Democratic) Construction of Swedish Homes”, *Home Cultures* 7 (2): 117–133.
- Hoskins J. 1999. *Biographical Objects, How Objects Tell Stories about People's Lives*. London: Routledge.
- Kopytoff I. 1986. „The cultural biography of things, commoditization as process. In: A. Appadurai, (ed.), *The Social Life of Things, Commodities in cultural perspective*”, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Kovačević I. 2012. *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.
- Kovačević I, Dragana A 2013. „Ogled iz antropologije sive ekonomije, ekonomsko ponašanje stanara jede zgrade na Dorćolu”, *Etnoantropološki problemi*. 8(1): 75–93.

- Kršić D. 2012. „Grafički dizajn i vizuelne komunikacija 1950–1975”, *Socijalizam i modernist*. Zagreb: IPU & MSU.
- Malešević M. 2012. „Iskušenja socijalističkog raja – refleksije konzumerističkog društva u jugoslovenskom filmu 60-ih godina XX veka”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, vol. 60, br. 2, Beograd.
- Miller D. 1988. „Appropriating the State on the Council Estate”, *Man, New Series*, Vol. 23, No. 2, pp. 353–372.
- Miller D. 1994. „Artefacts and the meaning of things”, *Companion Encyclopedia of Anthropology*, ed. Tim Ingold. London: Routledge, 396–419.
- Miller D. 2002. *Consumption and spaces. Material Cultures: Why some Things Matter*. London: Taylor & Francis
- Miller D. 2001. „Home possessions, Material Culture Behind Closed Doors”, *Materializing Culture Series*, Bloomsbury Academic, 2001.
- Miller D. 2005. *Materiality, An introduction*. Durham: Duke University Press.
- Miller D. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.
- Miller D. 2006. „Things That Bright Up the Place”, *Home Cultures*, Volume 3, Number 3, Bloomsbury Journals (formerly Berg Journals), pp. 235–249.
- Miller D. and Tilley C. 1996. „Introduction”, *Journal of Material culture*, Vol. 1, Sage Pb.
- Mitrović K. 2021. Antropologija prostora u kontekstu istraživanja fenomena „produžene mladosti”, *Antropologija*, 21 (1): 87–112.
- Mrduljaš M. 2020. „Stavba kot spomenik / The Building as a Monument”. *Architect's Bulletin*, 224–227.
- Nikolić S. 2023. *Antropologija novobeogradskih blokova, urbano stanovanje, stvaranje društvenih prostora i novi život prostornih zajedničkih dobara*. Filozofski fakultet Beograd: doktorska disertacija.
- Parezo N. 1996. „Material Culture”, *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, eds. D. Levinson, M. Ember, Vol.1, Henry Holt and Company, New York, 1996, 745 –752.
- Petrović M. 2004. *Sociologija stanovanja – Stambena politika, izazovi i mogućnosti*. Beograd: ISI FF, 2004.
- Prosen M. 2007. „O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji”, *Nasleđe*, no. 8, pp. 95–118.

- radski prostori od mesta do nemesta, i vice versa, slučaj beogradskog Starog Sajmišta” Etnografski institut SANU, 2009, 145–160
- Radović S. 2023. „Pešaci i pešačke ulice u Beogradu, antropološki osvrt na prostor, mobilnost i ugostiteljstvo u centru grada”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 71(2): 77–95.
- Riggins S. H. 1994. „Fieldwork in the livingroom, An autoethnographic study”. In: S.H.Riggins, *The socialnes of things: Essays on the socio-semiotics of objects*, New York: Mouton de Gruyete, 101–115.
- Spasić I. 2012. „Jugoslavija kao mesto normalnoj života, sećanja običnih ljudi u Srbiji”, *Sociologija*, 54 (4): 577–594.
- Verderi K. 2005. *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Vučetić R. 2012. *Koka-kola socijalizam, amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Woodward I. 2001. „Domestic objects and the taste epiphany”, *Journal of Material Culture* 6 (2): 115–136.

Izvori:

- <http://aas.org.rs/>
- <https://ministarstvoprostora.org/>
- <https://ministarstvoprostora.org/stanovanje/>
- <https://pravonagrad.org/>
- <http://www.cekate.hr/sociokulturni-odjel/kvartura-kulturne-memorije-3/>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Brown,_Boveri_%26_Cie
- <http://www.beoelektrane.rs/?cat=8&lng=cir>
- <http://www.arhitektura.rs/rubrike/arhitekti/individualci/479-le-corbusier>
- <https://www.gradnja.rs/tag/beograd-na-vodi/>
- <https://www.gradnja.rs/na-horizontu-sirenje-beograda-na-vodi-i-aktiviranje-cukarice/>
- <http://www.gradnja.rs/kako-su-nekad-izgledali-gradovi-jugoslavije/>
- http://www.rastko.rs/isk/isk_27_c.html
- [https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_\(2016.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_(2016.))
- <https://hrtprizakuje.hrt.hr/hrt1/moderna-vremena-0-11166753>
- <http://leksikon-yu-mitologije.net/kombinovana-soba/>
- <http://leksikon-yu-mitologije.net/stanimir-stanimirka/>
- <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Kako-je-ves-masina-urusila-socijalizam.lt.html>
- <https://zabriskie.rs/en/kako-su-politika-i-ekonomija-transformisale-stanove/>
- <https://sajam.rs/sr/>

On the „aesthetics of the socialist apartment” ten years later: A Research Biography

Abstract: In this paper, I present findings from my research on the characteristics of domestic housing interiors during the socialist period and the role of consumption in shaping these environments, conducted for my BA thesis project in 2014. The focus is on the aesthetics of apartment interiors in the 1960s and 1970s, using a residential building in Belgrade, constructed in 1963, as a case study. In my research, I employed a method that included in-depth interviews with respondents using a standardized questionnaire, along with informal conversations. The photographs provided by the interlocutors further enriched the representation of their memories. The goal of this work is to identify and describe the aesthetic characteristics of domestic spaces during socialism, situated within the theoretical framework of consumption, material culture, and socialism studies. It also emphasizes the substantial transformations occurring in the urban landscape of this area, which is undergoing significant gentrification as a result of the „Belgrade Waterfront” project. This development risks gradually diminishing and erasing the surrounding urban space, including toponyms that are vital to local identity and have shaped the aesthetics of the residents’ living environment since the building’s construction.

Keywords: aesthetics of socialist apartments, housing culture, material culture of the home, consumption, taste, identity, socialism.

Primljen, 12. 02. 2024

Odobren, 07. 04. 2024.